

72

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

19

ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԵՐԻԱ

19

ՊՐՈՖ. Պ. ՅՈՒ. ՁՄԻԴՏ

ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻ
ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Յ Ե Վ

ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒ-
ԹՅՈՒՆԸ

ՆԵՏՀՐԱՅ-ՅԵՐԵՎԱՆ

599.75

Շ - 72

15 JUL 2013

74993

599.75
6-72

18 JUL 2013

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 19 ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԵՐԻԱ № 19

ՊՐՈՖ. Պ. ՅՈՒ. ՇՄԻԴՏ

ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ
Յ Ե Վ
ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

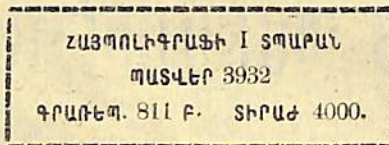
ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

Թարգմ. Խ. ԿԱՆԱՅԱՆ



ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ — 1928 թ.



1. ՄԱՐԴԸ ՅԵՎ ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԸ

Առաջ, չառ առաջ և յեղել այդ,—այնքան առաջ, վոր այդ ժամանակների մասին չի պահպանվել և վո՛չ մի հիշողություն։ Նրանց մասին գիտնականները միայն այժմ են մեծ գովարությամբ իմանում՝ գեանի մեջ գտնված վոսկորների մնացորդների, գանազան քարե գործիքների և խոր ալյրերի պատերին տեղ—տեղ պահպանված այն ժամանակվա մարդկանց նկարների միջոցով։

Այնտե՛ղ, ուր այժմ քաղաքներն ու գյուղերն են գտնվում, ուր սելաների—յերկաթեղների վրայով գնացքներն են մոնչում ու գետերի յերեսով չուկենավերը սլանում,—տարածված էյին խիտ, անանցանելի, բազմաթիվ զաղաններով լեցուն անտառներ, ձգված էյին համատարած ճահիճներ և անծայրածիր անապատներ։

Ահա այդ վայրի բնության մեջ ապրում էր նախամարդը, ապաստանելով անտառներում ու լեռների ստորոտներում, ուր նա հաճախ ոթեան էր գտնում քարանձավներում, վորոնք և վրկում էյին նրան ձմեռվա սառնամանիքներից։ Ներկա տաքուկ բնակարանը գեռես նա իր համար չէր կարողանում կառուցանել։ Նրա գլխովոր՝ զբաղմունքը վորսորդությունն ու ձկնորսությունն էր։

Կանայք անտառում հավաքում էյին գանազան հատապտուղներ՝ բնկույզներ, անառնի ծառերի պտուղներ, գեանի միջից հանում էյին ուտելու համար արմատներ և այդ բոլորը նրանք մթերում էյին յերկարատե ցուրտ ձմեռվա համար։

Այն ժամանակները մարդը գեռես զաղափար չուներ վո՛չ յերկաթի և վո՛չ էլ պղնձի մասին։ Նա իր համար գործիքներ էր չինում քարից,—փնտում, գտնում էր

հարթ կայծքարեր, վոր ճեղքում ու սրում եր իրար քնելով: Քարե կացինը, քարե դանակը, քարե կամ վոսկրե ծայրով նիզակը, նետ ու աղեղը՝ քարե ծայրերով, — ահա այն բոլորը, վորոնցով նա պետք է դուրս դարձալէրի և արջերի, բորենիների, հովազների և մինչև անգամ առյուծի ու վագրի դէմ: Նույն գենքերով նա վորսի յեր յենում կատաղի վայրի ցուլի և վարազի դէմ, վայրի ձիերի յերեմակներին եր հետեւում ու քշում դէպի դիտմամբ փորված խրամատները՝ մինչև անգամ հսկա մագոտ փիղ—մամոնտին, վորն այն ժամանակները գոյութիւն ունէր Յեւրոպայում:

Այն ժամանակ մարդու կյանքը ծանր եր և վտանգավոր ու զրկանքներով լեցուն: Նա կարող եր հուշս դնել միմիայն իր սեփական ուժերի վրա: Նա ստիպված եր իր իսկ ուսերի վրա կրել բոլոր ծանրութիւնները, մի տեղից մեկ ուրիշ տեղ շարժվելու ժամանակ նա պիտի վրստահեր միմիայն իր սեփական վտռքերին: Նա ապրում եր իբրեւ մի խղճուկ վայրենի, վոր շարունակ հարկադրված եր վախենալու բազմաթիւ թշնամիների հարձակումներից, այն թշնամիների, վորոնք նրան բոլոր կողմերից շրջապատել էին: Յեւ պետք է կարծել, վոր նա վո՛չ առանց նախանձի նայում եր ուժեղ ու ճկուն վայրի կենդանիներին, վորոնց՝ իրեն կյանքի պահպանութիւն համար բնութիւնն ոժտել եր սուր ատամներով ու մագիլներով:

Մարդը թույլ և անզոր եր նրանց համեմատութեամբ, սակայն բնութիւնը պարզեւել եր նրան այնպիսի մի գենք, վորը տակավին մինչև նրա յերկրի վրա յերեւալը վո՛չ մի կենդանի չուներ, — նա ունէր հզոր միտքը — բանականութիւնը՝ բովանդակող զարգացած գլխի ուղեգով, և դրանով իսկ զանազանում եր իր բոլոր չորքոտանի յեղբայրակիցներից: Բանականութիւնը հնարավորութիւն եր տալիս նրան դիտել ու համեմատել, հասկանալ պատճառները և իմանալ, թե վորը՝ վորից կախում ունի, նա հուշում եր մարդուն ստույգ փճիւններ անել, սովորեցնում եր, թե ինչպէս պիտի վարվել դժվարին դեպքերում:

Յերկրի վրա յեղած բոլոր եյակների նկատմամբ ունեցած՝ իր հենց այդ առավելութեան շնորհիւ եր, վոր մարդս, չնայելով իր թուլութեան և անզորութեան, կարողացավ հաղթանակ տանել բոլոր չորքոտանիների վերաբերմամբ: Նա աստիճանաբար կատարելագործեց իր գենքը և դարձրեց այն ավելի ուժեղ և ավելի վտանգավոր, քան մագիլներն ու ատամները: Փայտյա և վուղրյա գործիքները փոխարինվեցին բրոնզյա և ապա յերկաթյա գործիքներով: Գազանների դէմ կռվելու և նրանց վորսալու համար մարդը մտածեց ամեն տեսակ թաղարդ ու դարան, շինեց հարմար փոսեր, ներս քշելու տեղեր, դրեց վարմեր ու վորոգայթներ: Պարսաարկով ձգած սուր սլաքներն ու փայտերը, նույնպէս և քարերը սպանում էին գազաններին հեռվից և թույլ չէին տալիս նրանց մոտենալու: Կրակը, վորից մարդը սովորեց ոգտվել, նույնպէս ոգնում եր նրան պաշտպանվել գիշատիչներից, — նա չինում եր խարույկներ և վախեցնում գազաններին հրաբորբոք կոծղերով:

Այնուամենայնիւ մարդու կյանքը ծանր եր, դժվարին, քանի դեռ նա մենակ եր կրում աշխատանքի ամբողջ ծանրութիւնը:

Սակայն, անկասկած է, վոր դեռ ևս այն ժամանակներում՝ իրեն շրջապատող կենդանիներէ միջից գտել եր իր համար ոգնականներ, վորոնք մի կողմից նրան կերակուր և հագուստի համար մորթիներ էին հայթայթում, մյուս կողմից նրա կյանքին վտանգ էին սպասնում: Յեւ այդ ոգնականները մարդու գոյութեան պայմանները թեթեւցրին և նպաստեցին նրա բարձր աստիճանի զարգացման:

Ի՞նչպէս պատահեց այդ: Մենք այստեղ իհարկեւ կարող ենք միայն գուշակութիւններ, յենթադրութիւններ անել, վորովհետեւ մարդու առաջին մոտիկութիւնը դեպի կենդանիները տեղի յե ունեցել այնքան հեռավոր ժամանակներում, վոր այդ մասին վո՛չ մի հիշողութիւն և վո՛չ մի հեռք անգամ չի մնացել:

Պետք է յենթադրել, վոր վորսորդները հաճախակի սպանում էին՝ իրենց ձագուկներն առաջնորդող հասա-

կալոր կենդանիներին, կամ հալածելու պահին ջահել կենդանիներին բռնում էյին թակարդի փոսերում, ինչպես այժմ էլ գեռես անում են շատ վայրենի ցեղեր: Յեւ յեթե ավարը լինում էր բավական տոտա, այն ժամանակ ակամայից միտք էր ծագում՝ ջահել կենդանիների պահպանության մասին, նրանց իրեն պաշար իրեն մոտ պահելու համար, փորովհետեւ կարող էր պատահել, փոր հաջորդ անգամ փորսն անհաջող անցներ:

Ջահել կենդանին մարդու մոտ սնվելով, ինչպես գիտենք, հեշտությամբ է սովորում նրան, այսինքն՝ զաղարում է յերկրուղ քաշելուց, բնակարանում է նրան և սկսում է վատահ վերաբերմունք ցույց տալ:

Սկզբում նախնի փորսորդների գլխավոր նպատակն անշուշտ այն էր, փոր իրենց մոտ մշտապես ունենան մսի պաշար: Բայց, պետք է յենթադրել, թե մարդիկ զանազան վայրի կենդանիներին իրենց մոտ պահելու, սնուցելու ժամանակ կարող էյին նկատել, փոր նրանցից փամանց կարելի չէր ոգտադործել և այլ տարրեր հանդամանքներում: Նրանք կարող են տալ կաթ, կարող են ծառայել մարդկանց և այլ ծանրություններ փոխադրելու համար ամեն ուրիշ տեսակի աշխատանքներին համար կարող են ուժ մատակարարել: Նախամարդը նկատելով այդ՝ հախնորեն բազմատեսակ փորձեր և արել նրանց բնակացներու համար և փորձ փորձել ամեն տեսակ միջոցներով ոգտադործելու իր սանիկներին: Այդ փորձերի ժամանակ յերևաց, փոր կենդանիներից փամանք ավելի հեշտ էյին սովորում մարդկանց, ուրիշները—ավելի դժվար, և փամանք ոգտակար էյին, իսկ ուրիշներն ավելի պակաս ոգտադործելի:

Վորսի ժամանակ ջահել կենդանիների նկատմամբ յեղած ավարը, այնուամենայնիվ, պատահականության արդյունք էր: Մինչդեռ մարդն անշուշտ կցանկանար լրացնել իր պաշարը ձեռնասուն դարձած կենդանիներով, հատկապես նրանցով, փորոնք կրթվային նրան փորեւ բանով ոգտակար: Դիտողությունը, փորձը և շատ կարելի չէ հենց գիտվածք ցույց տվին մարդուն, փոր սովորած, ձեռնասուն կենդանիները կա-

րող են գերության վիճակում բազմանալ. այնուհետեւ հնարավոր դարձավ կենդանիների բազմացնելը և ձեռնասուն կենդանիներին բնական դարձնելը:

Մարդն ընտանի կենդանիներ դարձրեց լուրջ այնպիսիներին, փորոնք գերության մեջ փոշ միայն հեշտությամբ սովորում էյին և լավ բազմանում, այլև այս կամ այն յեղանակով կարող էյին ոգտակար լինել նրան: Չէ՞ փոր կենդանիներին ձեռնասուն դարձնելը մարդու համար հեշտ գործ չէր. նա ստիպված էր ծախսել՝ բավականին յեռանդ, ժամանակ ու հոգատարություն: Նրանց հարկավոր էր կերակրել, և հեռաբար պետք էր ձեռք բերել նրանց համար կեր, բավականաչափ պաշար պատրաստել, պաշտպանել նրանց գիշատիչների հարձակումներից, հոգ տանել նրանց ռիսկանների մասին և այլն: Հենց փոր մարդն իրեն համար ոգտակար կենդանիներ բնորեց և սկսեց նրանց մշտապես իր մոտ պահել, ձեռնարկեց նրանց բուժանելու, բազմացնելու գործին,—մի խոտրով, յերբ նա փորսորդի վիճակից հեռահետ հասավ անտանապահության,—այդ հոգսերն էլ ավելի շատացան և շուտով խլեցին նրա ամբողջ ժամանակը: Ընտանի կենդանիներով զբաղվելու հանգամանքը հարկադրեց նրան հրաժարվել փորսորդությունից, փորի հաջողությունը միշտ կախված է պատահականությունից. այժմ նա արդեն մշտապես բավականաչափ պաշար ունի՝ շնորհիվ իր նախնիների:

Մարդու սովորեցրած կենդանիներից առաջին բնտանի կենդանին ամենայն հավանականությամբ շունն էր, և նրա բնակացումը խոշոր փոփոխություն չմրցրեց նախամարդու անտեսական կյանքում,—նա դարձյալ փորսորդ մնաց:

Շների բնտանիքի վայրենի ներկայացուցիչները—գայլերը, շնագայլերը փոշ պակաս անախորժություն են պատճառել նախամարդ փորսորդին: Նրանց—այդ գիշատիչների և մարդու փորսի առարկան միևնույնն էր. նրանք մարդու մրցակիցներն էյին: Շատ կարելի չէ, փոր նրանք միևնույն ժամանակ հանդիսանում էյին և մարդու փորսը. գեռես շատ ցեղեր այժմ էլ չեն խորշում

վայրի շներն մտից: Ընտելացնելով վայրի շներին, մարդը չի կարող չնկատել, վոր նրանք ուժոված են վորս անելու մեծ ընդունակութիւններով: Շունը, վոր վազքի ժամանակ հոգնել չգիտէ, հեշտութեամբ հասնում է ամենաարագավազ գաղանին և մինչև անգամ անցնում նրանից. նա ունի մեծ զգայութիւն և հեշտ կերպով սովորում է վորսորդութեան ամեն տեսակ խորամանկութեան և ճարպկութեան: Զարմանալի չէ, վոր նախամարդ վորսորդն աշխատեց նրան ոգտադործել և հանձինս նրա ունեցավ վորսորդութեան յետանդուն ոգնական:

Այնուհետև սովորեցրած և ընտանեցրած շունը շուտով դարձավ մարդու նաև իսկական ընկերը, նրա ընտանիքի և բնակավայրի հավատարիմ պահակն ու սպասավորը: Պետք է կարծել, վոր արդեն շատ ու շատ տարիներ առաջ, հյուսիսի ամենահեռավոր մասերում, ուր խորախոր ձյուններն արդելք են հանդիսանում ուրիշ կենդանիների միջոցով տեղափոխութիւններ կատարել, շունը մարդուն ոգնութեան յեկով տարածութիւնները հաղթահարելու համար: Թեթևաշարժ սահնակները՝ լծված շներն մի տասնյակով ձիու արագութեամբ սլանում են հյուսիսի ձյան անծայրածիր դաշտերով:

Մարդու վիճակի նկատմամբ ավելի նշանավոր ագրեսիւթիւն ունեցավ խոշոր ընտանի կենդանիների—ձիերի և յեղջուրավոր անասունների—ընտելացումը: Նրանց ոգնութեամբ մարդը կարողացավ փոխել իր ապրելու յեղանակը և սկսել այլ միջոցներով իր գոյութեան համար պարեն հայթայթել:

Զին ամենից առաջ նպաստեց մարդուն, վոր վերջինս հեշտութեամբ տեղափոխվի մի վայրից մի այլ վայր՝ և իր կյանքի համար ավելի հարմար տեղ վորոնի: Յեղան հետ մեկտեղ ձին ոգնեց նրան ավելի հաջող կերպով հողագործութեամբ զբաղվելու:

Կասկած չկա, վոր ուտելու բույսեր ցանելու համար՝ հողի մշակութեան առաջին փորձերը մարդն արել է իր սեփական ուժերով: Յեւ չհնց այժմ էլ շատ վայրերն ցեղեր, վորոնք սպրում են տաք յերկրներում,

հողը մշակում են բահով ու թիով, առանց ընտանի կենդանիների ոգնութեան: Սակայն այդ հնարավոր է միայն այն վայրերում, ուր կարող են աճել առատ բերք բերող բույսերը,—ինչպես որինակ՝ յեղիպտացորենը, բրինձը, կորեկը: Այս բույսերով ցանված փոքրիկ դաշտն արդեն կարող է կերակրել մարդուն: Այնտեղ, ուր կլիման ցուրտ է և կարելի չէ մշակել միայն ավելի պակաս ոգտավետ բույսեր, մարդիկ ստիպված են մշակել ու ցանել ընդարձակ, մեծ տարածութիւններ: Այդ բանի համար մարդկային ուժն արդեն անբավարար է, և ոգնել կարող է նրան միայն գութանը, լծված ձին կամ մի գույգ յեղը:

Չորքոտանի ոգնականները նպաստեցին մարդուն, վոր նա իր յերկրագործական տնտեսութիւնն ընդարձակի և բարելավի: Նրանց աշխատանքի շնորհիվ մարդը վարում, փափկացնում էր հողը, այնպես վոր բույսերը լավ աճում էին ու տալիս բավականաչափ բերք: Զջմարիտ է, սակայն, ինչպես հիշեցինք վերևում, վոր այդ ոգնութիւնը մարդու վրա ձրի չէր նստում:

Նա հարկադրված էր հոգ տանելու իր ոգնականների մասին, հետևելու նրանց, պատրաստել նրանց համար ձմեռվա կեր, շինել նրանց համար ցրտից պատուպարելու բնակարան:

Այսպիսով ընտանի կենդանիների և կույրուրական բույսերի մշակման շնորհիվ կամաց-կամաց ստեղծվում է այն յերկրագործական տնտեսութիւնը, վորը մինչև այսօր էլ հանդիսանում է մեր կյանքի գլխավոր հիմքը: Հենց ներկայումս էլ հատկապես ուսումնական հարթութիւններում, բնակչութեան գլխավոր պարագմունքը—անասնապահութեան հետ կապված հողագործութիւնն է: Անասունը տնտեսութեանը տալիս է իր ուժը և դաշտերի պարարտացմանը նպաստող իր ազդը:

Սակայն ընտանի կենդանիների ընտելացումն ամենուրեք առաջ չբերեց հողագործութեան զարգացում:

Ընդարձակ տնտեսականներում, ուր յերաշտի յենթակա խիտ խոտեր կան, հեշտ է սպրել մեն-մենակ

անասնաբուծական անասնաբուծյամբ: Յեւ շատ ժողովուրդներ, վորոնք ապրում էին այգայի տափաստաններում, անցան ապրուստի այդ յեղանակին:

Այս պայմաններում սակայն անասնապահը պետք է լինի թափառաշրջիկ: Պահելով հսկայական հոտեր, վոր տալիս էին մարդուն՝ միս, մորթի, բուրդ, ճարպ և այլ կենդանի մթերքներ, նա ամբողջովին կապված էր կենդանիների հետ և հարկադրված էր հետևել նրանց: Նախիրներն արագորեն ուտում էին խոտը և ստիպված էին անցնելու կերով առատ նոր տարածություններ: Պետք էր նրանց քշել մի տեղից մի այլ տեղ:

Ներկա վաչկատուն անասնապահները մշտական քոչեր են կազմակերպում վորոչ և միանգամ ընդմիջոք ընդգծած ճանապարհով: Ամենից շատ նրանք դարձնան իրենց հոտերը քշում են տափաստանները, իսկ ապա՝ ամառը, յերբ տափաստանը խոնավում—մոծվում է, քշում են նրանց սարերը և այնտեղ կերակրում լեռնային անուշ արոտով: Աշնանը նրանք կրկին դաշտ են լինում ու փնտռում են ձմեռելու այնպիսի վայրեր, ուր քիչ ծածկվելին ձյունով, վորպեսզի անասունները ձմեռն ել կարողանային ձյան սալանի տակից իրենց համար կեր ձարել:

Այսպիսի կյանք են վարում որինակ Թուրքեստանում մեր վաչկատուն զրրղրդները:

Այսպիսով ժամանակակից մարդու գոյություն չերկու գլխավոր ու հիմնական յեղանակները—յերկրագործությունն ու անասնապահությունը—առաջացան բացառապես ընտանի կենդանիների բնակայման և այն ողնության շնորհիվ, վոր ցույց էին տալիս նրանք մարդուն՝ նրա կյանքի կովում:

Բացի դրանից, արդյունաբերությունն ել վորոչ չափով կախված է ընտանի կենդանիներից: Ուղղակի, թե անուղղակի կերպով նրանք տալիս են այն հում նյութը, վորը պետք է դալիս արդյունաբերություն շատ ճյուղերի: Կաշեգործարաններում մորթուց մշակում են կաշի, ճարպից՝ պատրաստվում է մոմ և ոճառ, վորոնքները տալիս են՝ սոսինձ, վորսկրյա ածուխ ու ֆոս-

ֆոր, արյունից ձեռք է բերվում ալբումին, բուրդն ել գործադրվում է բրդեղեն կտորներ պատրաստելու համար: Համարյա բուսական բոլոր մթերքներն ստացվում են ընտանի կենդանիների մասնակցությամբ, և, հետևարար, մեր ամբողջ կյանքը թվում է, թե սերտորեն կապված է նրանց հետ:

Մենք ընտանի կենդանիներին չարունակ մեր շուրջը տեսնելով, այնպես ենք սովորել նրանց, վոր նրանց վրա քիչ ուշադրություն ենք դարձնում: Մեզ այնպես պարզ, հասարակ ու բնական է յերևում այն հանգամանքը, վոր ձին մեզ տանում է, կովը կաթ է տալիս, վոչխարը՝ բուրդ, վոր մեզ թվում է, թե այլ կերպ ել լինել չեր կարող:

Բայց վորպեսզի գնահատենք մարդուն տված կենդանիների հսկայական բոլոր ոգուտը, հարկավոր է մի բույն յենթադրել, թե ի՞նչ դրուժյուն կստեղծվի, յեթե հանկարծ վորեւ պատահարի հետևանքով զրկվենք բոլոր մեր շորքստանի բարեկամներից և ողնականներից: Ամենից առաջ արդեն անհնարին կլինեն հողի մրջակությունը, քանի վոր այժմ հսկայական հողի մի շնչին մասն է միայն մշակվում մարդու կամ մեքենայի աշխատանքով: Ամբողջ յերկրագնդի վրա կթաղավորեն սերսափելի սովը: Արդյունաբերությունը կզրկվեր ամբողջովին հում նյութից, վորը նա վերամշակում է, և կանգ կառնելին բոլոր գործարաններն ու ֆաբրիկաները: Ապրանքները անզավոթելու անհնարինությունից՝ կդադարեն և ստեղծվեն: Մի խոսքով այդ կլինեն մի համաշխարհային աղետ, վորի հետևանքով ժամանակակից քաղաքակրթությունը բոլոր հիմքերը կխորտակվելին և մարդկությունը բաւիս բուն նշանակությունը կմնար առանց մի կտոր հացի:

Ահավասիկ և մինչև այսօր ել մարդու կյանքը սերտորեն կապված է ընտանի կենդանիների կյանքի հետ: Նրանցից ամենից առաջ մարդն ստանում է լրացուցիչ բանվորական ույթ: Ընտանի կենդանիների շնորհիվ նրա սեփական ուժերը տասնապատկեցին: Այնուհետև ընտանի կենդանիները տալիս են նաև նրա սննդի նշա-

նակալից մասը: Բայցի վորսորդությունից ու ձկնորսությունից ստացած մթերքներից՝ մարդը կերակրվում է սննդարարության տեսակետից վերին աստիճանի գնահատելի կերակրով, վոր տալիս են նրան խոշոր ու մանր յեղջյուրավոր անասունները և ընտանի թռչունները:

Մարդու հագուստն ու վոսնամանը նույնպես ստացվում է անասնապահության մթերքներից:

Յեղջյուրից ու վոսկորից շինված զանազան բաները, սապոնն ու մոմը, սոսինձը, վոր գործադրվում է տախտակներն իրար կպցնելու համար (տաղձագործություն), մազը, վոր գործադրվում է կահի պետքերի համար, խոզանակների համար՝ կոշտ մազը, բարձերի և փետրաշեն վերմակների համար՝ բմբուլը և վերջապես դաշտերի պարարտացման համար սմեհնալավ միջոցը՝ աղբը, ահա այս բոլորը տալիս են մեզ մեր ընտանի կենդանիները:

Զի կարելի չնչել և այն մեծ բավականությունները, վոր տալիս են մեզ կենդանիները: Մարդու համար մեծ բախտավորություն է՝ իր կողքին ունենալ հավատարիմ, նվիրված բարեկամներ, վորոնք միշտ պատրաստ են իրենց կյանքը զոհելու իրենց տիրոջ համար: Մարդու համար մեծ ուրախություն է, կյանքի գեղեցկացում է, յերբ նա դիտում է մեր չորքոտանի և թեւավոր բարեկամների կյանքը, սովորույթը, բնավորությունը և որախ չարաճճիությունները:

Ընտանի կենդանիների նկատմամբ չի կարելի ժրխտել, վոր նրանք զանազան հանգամանքներում համակերպվելու ընդունակություն ունեն, դատելու հասկացողություն, — մի խոսքով այն, ինչ վոր կազմում է մարդու խելքի գլխավոր հիմքը: Ճիշտ է, շատ անգամ մենք չափազանցում ենք նրանց խելքն ու բմբունդությունը, նրանց վարմունքը մեր արշինով ենք չափում, վերագրում ենք նրանց զուտ մարդկային զգացում ու գրգիռ — վոր նրանք չունեն, սակայն իրոք չունը, կատուն, ձին, մարդու ազդեցության ներքո և մշտական նրան մոտիկ լինելու չնորհիվ, բավականաչափ դարդա-

ցրել են իրենց ընդունակությունները և շատ անգամ զարմացնում են մեզ դրանցով:

Յեւ այսպես ընտանի կենդանիները վոչ միայն մեր ոգնականներն են, կերակրողները, այլ նաև մեր բարեկամները — ընկերներն են, վորոնք կյանքում մեզ տալիս են շատ բերկրանք ու մտքի պաշար, յեթե նրանց մոտիկից ծանոթանանք:

ՀԱՐՑԵՐ ՈՒ ԹԵՄԱՆԵՐ

Ի՞նչպես եր ապրում նախամարդն առանց ընտանի կենդանիների:

Ի՞նչպիսի վնասակ էր պտանում հողագործն ընտանի կենդանիներից:

Անասնապահներն ինչո՞ւ պետք է քոչվորի կյանք վարելին:

Քոչվոր-անասնապահներին ընտանի կենդանիներն ի՞նչ են տալիս, և նրանք ի՞նչպես են ապրում առանց բույսերի մշակման:

Փամանակակից մարդն առանց ընտանի կենդանիների կարո՞ղ է ապրել, և ի՞նչով կարելի չե՞ր նրանց փոխարինել:

II. ՄԱՐԴՆ ԻՆՉՊԵՍ ԵՐ ՍՈՎՈՐԵՑՆՈՒՄ ՅԵՎ ԲԱԶՄԱՑՆՈՒՄ ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻՆ

Ընտանի կենդանիների մեծ մասին—հատկապես նրանց, վորոնք շատ տարածված են ու պատահում են ամենուրեք,—սովորեցրել և բնտանի յե դարձրել մարդն այնքան հին ժամանակներում, վոր վոչ մի պատմական տեղեկություն և մինչև անգամ վորեւե ավանդություն այդ մասին չի պահպանվել:

Հարկավ վոչ մի կասկած չի կարող լինել այն մասին, վոր բոլոր բնտանի կենդանիներն առաջ են յեկել վայրենի կենդանիներից, վորոնց սովորեցրել և նախամարդր:

Բայց յեթե հարց արվի, թե հատկապես վո՞ր վայրու կենդանուց և ծագել չունի, ձին, կովը,—ապա դրան պատասխանելը հեշտ չէ: Մեր ամենասովորական բնտանի կենդանիների ծագումը չի կարելի ասել, վոր վերջնականապես պարզված է, չնայած վոր կենդանիների ծագման խնդրի լուծման վրա գիտնականներն ահագին ջանք ու աշխատանք են թափել:

Այդ բանը մի քանի պատճառ ունի: Նախ և առաջ հենց վայրենի կենդանիներն և՛ն հեռավոր ժամանակներից սկսած խիստ փոփոխվել են: Նախամարդուն չբըջապատող կենդանիներից շատերը վերացել են, և մենք նրանց գոյության մասին իմանում ենք միայն հանածո մնացորդներից: Իսկ մյուսները մարդկանց կողմից դուրս են վանված և միայն տեղ-տեղ անբնակելի յերկրներում են պատահում:

Այնուհետև բնտանի կենդանիներն ևլ չեն մնացել այն դրությամբ, ինչպես վոր ելին նրանք այն ժամանակ, յերբ մարդը նրանց սովորեցնում և բնակացնում էր: Նրանք բաժանվեցին բազմաթիվ ցեղերի, վորոնք

խիստ կերպով զանազանվում ելին միմյանցից, և ընդարձակորեն տարածվեցին յերկրագնդի վրա: Թե այդ ցեղերից վո՞րն է հատկապես նախնիների մոտ,—չատվար և լինում վորոշել:

Վերջապես, շատ կարելի յե, վոր բնտանի կենդանիներից վամանք առաջացել են վո՞չ թե վորեւե մեկ վայրենի նախորդից, այլ մի քանի տարբեր և մինչև անգամ զանազան վայրերում ապրող նախորդներից: Տեղափոխվելով մարդու հետ միասին՝ մի տեղից մի այլ տեղ, նրանք խառնվել են տեղական ցեղերի հետ, կազմել խառն ցեղեր, և այսպիսով ավելի ևս դժվարացրել հաշտելու խնդիրը, թե ցեղերից վո՞րն է ավելի մոտ սկզբնական վայրենի նախորդներին:

Այնուամենայնիվ գիտնականները մանրամասնորեն հետազոտելով բնտանի կենդանիների կազմվածքը՝ նրանց միմյանց հետ համեմատելով, ուսումնասիրելով հին պատմական հիշատակարանները, հուշարձանները, նկարներն ու քանդակագործական արտադրությունները և պեղումների միջոցով դատած բնտանի կենդանիների վտկորները համեմատելով այժմյանների կմախքների հետ—աշխատում են բնտանի կենդանիների ծագման հարցը վորոշել և շատ ու քիչ հաջող կերպով վճռել այդ խնդիրը:

Մենք այժմ չենք դրողվի առանձին բնտանի կենդանիների ծագման պատմությամբ,—դրա մասին կխոսենք հետո առանձին գլուխներում: Փորձենք նայելու այն հարցը, թե ի՛նչպես առհասարակ առաջացավ կենդանիների բնտանեցումը և ի՞նչ միջոցներով մարդը նրանցից առաջացրեց զանազան տեսակներ:

Նախորդ գլխում մենք արդեն տեսանք, թե ի՛նչպես և ինչո՞ւ յեր նախամարդն բնակացրել կենդանիներին:

Անտառներում և անապատներում ապրող ու քաղանձավներում բնակվող նախամարդ վորսորդը, պետք է կարծել, վոր վորձել և բնակացնելու այն բոլոր դադաններն ու թոչուններին, վորոնց հետապնդում էր վորսալու համար,—նա այսպիսով կարող էր ապահովել մսի մշտական պաշարով: Բայց բոլոր կենդա-

ներներն ել միատեսակ հեշտութեամբ ձեռնասուն չեյին դառնում և հավասարապես ել ձեռնասուն չեյին:

Նրանցից վոչ բոլորն էյին հավասարապես ազատ բազմանում գերութեան մեջ,—չառ վայրի կենդանիներ այդ վիճակում սերունդ չեն տալիս: Այսպիսով մի քանի գեպքերում ընտելացումը հաջող ե յեղել, իսկ ուրիշ գեպքերում ել մարդն անհաջողութեան և հանդիպել: Այդ բանի համար կան մինչև անդամ մի քանի պատժական որինակներ: Այսպես՝ հին յեղիպտացիները ջանացին բազմացնել ճահճային լուսանը (рысь), վորը պետք եր գալիս նրանց թուշուններ վորսալու համար: Այդ կենդանին, սակայն, դժվար եր սովորում, և չեր կարլի յետ-սովորեցնել նրան, վորպեսզի ընտանի կենդանիների վրա չհարձակվի: Լուսանը և չղարձավ ընտանի կենդանի: Այսպես միայն ամենավերջին ժամանակները հաջողվեց վորոշ չափով ընտելացնել նաև թանկագին մորթի ունեցող գազաններին՝ աղվեսներին, սպիտակ աղվեսներին Սիբիրի սամույրներին (Mustela zibellina): Սրանք այնուամենայնիվ գեուես իսկական ընտանի կենդանիներ չեն դարձել,—նրանց կարիք ե լինում՝ պահել աղվամազ կենդանիների առանձին հատուկ աղարակներում, պահպանել չափազանց աղմուկից ու անհանգրստութեանից, ամենամեծ խնամքով սննդել հատուկ կերակրով, և ընդհանրապես հետևել նրանց շատ զգուշորեն նրա համար, վոր նրանք չտառապեն գիրութեանից և սերունդ տան:

Շատ հասկանալի յե, վոր մարդս՝ ինչպես կենդանիների ընտրութեան ժամանակ, այնպես և նրանց ընտանի դարձնելիս, բնավ յերբեք անտես չի անել իր ոգուտը: Նա սպասել ե իր ուժերը և աշխատանքը լոկ այն կենդանիների բուծման համար, վոր այս կամ այն տեսակետից նրան ոգտակար են յեղել:

Այս ոգտակարութեան հանգամանքը մարդն աչքաթող չի արել և հետագայում, յերբ նա անասնապահ դառնալով սկսեց բազմացնել կենդանիները: Լինելով բանական էյակ՝ մարդս կենդանիների բազմացման ժամանակ նշում եր նրանց մեջ այնպիսիներին, վոր նրա

համար առանձնապես ոգտակար էյին, վոր տալիս էյին ավելի միս կամ ճարպ, վոր ավելի ուժեղ ու դիմացկուն էյին, կամ շատ ավելի հնազանդ էյին և յենթարկվող սովորեցնելու ժամանակ: Այդպիսիներին նա թողնում եր իր մոտ, հնարավորութեան եր տալիս նրանց բազմանալու, իսկ ուրիշներին, վոր ավելի քիչ էյին բավարարում նրա պահանջներին—մարդը բնաջինջ եր անում, ոգտադործում եր իրբև կերակուր:

Այդպիսով նախ և առաջ, պետք ե կարծել, վոր մարդը բոլորովին անգիտակցորեն առաջացրեց այն, վոր կոչվում ե արհեստական ընտրանք: Նա ընտրում եր այնպիսի կենդանիներ, վոր ավելի համապատասխան էյին նրա նպատակներին, և նրանց բազմանալու համար հնարավորութեան եր ստեղծում:

Կենդանիների սերունդների մեջ միշտ պատահում են այնպիսիները, վոր վորոշ չափով տարբերվում են իրենց հատկութեաններով,—վոմանք լինում են խոշոր, ուրիշները՝ մանր, վոմանք՝ ուժեղ, ուրիշները՝ թույլ, վոմանք ունենում են յերկար բուրդ, ուրիշները՝ կարճ, և այսպես միևնույն եզի ճագուկների մեջ յուրաքանչյուր հատկութեան կերպարանափոխում ե,—այն կարող ե, ինչպես ասում են իր փոփոխակներն ունենալ: Այսպիսով սերունդների միջից միշտ կարելի ե ընտրել ըստ ճաշակի, վերցնել դրանցից այնպիսիներին, վորոնք համապատասխան են այս կամ այն պահանջին: Յեթե մարդ նրանց իր մոտ պահի, դարգացնի և հնարավորութեան տա նրանց բազմանալու, այն ժամանակ շատ կարելի յե վոր նրանք կհաղորդեն իրենց հետնորդներին մարդու համար ավելի ոգտակար հատկութեաններ: Հատկապես այդ տեղի կունենա այն գեպքում, յերբ բազմացնելու համար ընտրեն սվլալ հատկութեաններով ոժտված և՛ հայր և՛ մայր,—որինակ ավելի ուժեղներին կամ նրանց, վորոնք ունեն ավելի յերկար ու խիտ բուրդ:

Մի շարք սերունդների նկատմամբ շարունակ այդպես վարվելով, հնարավորութեան տալով նրանց բազմանալու ցանկալի հատկութեաններով և վոչնչացնելով նրանց, վորոնք այդպիսի հատկութեաններ չունեն, կա-

րելի կլինի առաջացնել այնպիսի սերունդ, վորն արդեն միշտ կամ, համենայն դեպս, մեծ մասամբ կծնի տվյալ ցանկալի հատկություններով ձագուկներ:

Կենդանաբույծները հիմա յեւ են այսպէս վարվում, յերբ ուզում են առաջացնել վորեւէ նոր, մինչև այժմ չպատահած հատկություններով սերունդ: Նրանք շատ տասնյակ տարիներ համառորեն զբաղվում են բազմադնելու գործով և կենդանիներ են բնտրում, բնտրում են նրանց ցեղերի միջից ավելի համապատասխանները և զարգայլ հարկադրում նրանց պտղաբերելու: Քիչ-քիչ մի քանի սերունդների ընթացքում, ցեղը կատարելագործվում է և ձեռք բերում մարդու համար խիստ կարևոր, ցանկալի հատկություններ:

Վոչ մի տարակուսանք չի կարող լինել, վոր այդպէս եր վարվում և նախամարդը: Սկզբում՝ նա հավանորեն առանց վորեւէ դիտավորութեան բնտրում եր այնպիսի կենդանիներ և իր մոտ պահում, վոր այս կամ այն հատկութեամբ նրան ավելի եյին դյուր գալիս: Հետագայում նա չեր կարող չնկատել, վոր բնորոյալ կենդանիների սերունդների մեջ ավելի ձագուկներ կան իր համար կարևոր հատկություններով, և հաճախ այդ հատկությունները կարծես թէ նույնիսկ ուժեղանում, լավանում, ամրանում են: Այնուհետև առաջնորդվելով իր պահանջների և իր ճաշակի համաձայն՝ նա արդեն սկսեց ավելի դիտակցորեն բնտրություն անել:

Այսպիսով մարդու պահած բնտանի կենդանիներից հաջողվեց առաջացնել բազմաթիվ ցեղեր, — վոր զանազանվում են միմյանցից ամենաբազմապիսի առանձնահատկություններով. — մարմնի չափով ու ձևով, մսի քանակով ու զարգացմամբ, բրդի գույնով, յերկարութեամբ և այլ հատկություններով, վերջապէս մինչև անգամ բնավորութեամբ, բնածին սովորութիւններով (բնազդներով) և մտավոր ընդունակություններով:

Վոր մարդս բնտանի կենդանիներից սերունդներ առաջացնելու գործով զբաղվել է անհիշելի ժամանակներից, պարզ է, որինակ, այն հանգամանքներից, վոր մեր թվականությունից 2-3000 տարի առաջ յեգիպտա-

կան հուշարձանների վրա կարելի յէ գտնել արդեն շնորհի տեսակի պատկերներ. բացի դրանից նրանց մեջ կան և այնպիսի բնորոշները՝ ինչպիսիք են — բարակներն ու կարճասրունք շները: Պարզ է, վոր նրանք այն ժամանակվանից եւ դեռ շատ վաղ են առաջացել: Ճիշտ այդպէս՝ այնտեղ նկարված են յեզների յերկու տեսակ — մեկը յերկար յեղջուրով, մյուսը՝ բոլորովին անեղջուր:

Մարդու ձեռք բերած մի քանի տեսակներն աչքի յեն ընկնում արտասովոր դիմացկունութեամբ և հարատևութեամբ, — այդպէս եյին դեռևս յեգիպտացիների կողմից ձեռք բերված նույն կարճասրունք շները և մի քանի հազարամյակ մեզանից առաջ գոյություն ունեցած ու մինչև այժմս եւ համարյա անփոփոխ մնացած տիբետական դոգերը — գամփոները: Այսպէս և Մարդինիա կղզու վրա գտնված է յեզների մի տեսակ, վոր շատ նման է հին Յեգիպտոսի տեսակներից մեկին. Հարեչստանում գտնված են յեգիպտական հուշարձանների յերկարեղջուր յեզներ, իսկ Նիգեր գետի հովտում գտնվան են հին յեգիպտական վոչխարներ, վորոնց մասին յերկար ժամանակ կարծում եյին, թէ չբացել են:

Այնուամենայնիվ տեսակների այդպիսի տոկունությունը բացառություն է: Հաճախ կարելի յէ պատահել այնպիսի ցեղերի, վոր առաջացել են պատմական ժամանակներում և ստեղծվել մինչև անգամ բավական կարճ ժամանակամիջոցում:

Ընտանի կենդանիների ծագմանը նվիրված Դարվինի գրքում առաջ են բերվում մի շարք դեպքեր, յերբ հաջողվել է մի քանի տարվա ընթացքում բնտանի կենդանիների և թռչունների առանձնահատկությունները փոփոխել: Այսպէս՝ յերբ Անգլիայի հավաքույծների մոտ առաջացավ այն մողան, վոր պետք եր իսպանական փաղաղի կատարն անպատճառ ուղղահայաց կանգներ, հինգ տարուց հետո արդեն բոլոր տոհմիկ թռչունների կատարներն այդպէս եյին: Ճիշտ այն յեղանակով — այսպէս կոչված լեհական հավերի վերաբերմամբ՝ հաջողվել է մի քանի տարվա ընթացքում բոլորովին վերաց-

նել նրանց կատարները: Աղավնի սիրողներից մեկը՝ վորպեսզի բոլորովին սպիտակ գլխով տուրման աղավնու տեսակն ստանա, դործադրեց ընդամենը 13 տարի:

Մարդու առաջացրած բնության կենդանիների ցեղերը յերբեմն չափ խիստ կերպով դանազանվում են միմյանցից, — արժե հիշել հենց բոլորն (բրդոտ յերկարականջ ձնիկ) և դանիական դոգերի (գամփո) միջև յեղած տարբերութունը կամ թե չե արարական ձիերի և բիսյուպի (դիմացկուն ձի): Այս տարբերութունները հաճախ ավելի աչքի ընկնող են, քան վայրի կենդանիների զանազան մոտիկ ցեղերի միջև յեղած տարբերութունը: Սակայն բնության կենդանիների ձեռք բերած բոլոր այդ առանձնահատկութունները քիչ են դիմացկուն, — ներանք հաստատուն չեն և հեշտությամբ կորչում են, հենց վոր բնության ընդհատվում է: Վորպեսզի ցեղը նույն կերպով պահպանվի, ինչպես վոր կա, հարկավոր է չարունակ հետևել կենդանիներին, ցույց տալ նրանց հոգատար վերաբերմունք և այնուհետև հակել, վորպեսզի ընտրվեն ազնվացեղ ծնողներ, այսինքն այնպիսիները, վորոնք ոժտված լինեն տվյալ ցեղին հատուկ բոլոր նշաններով: Լավ կենդանաբույժը բնավ չի բազմացնում կենդանիներին պատահականորեն, այլ միշտ բնորոշ և զուգախառնում է լավ սերունդ առաջացնողներին: Յեթե այլ կերպ են վարվում, այն ժամանակ ցեղերը, ինչպես ասում են, այլասերվում են:

Այսպես ել, յեթե բնության կենդանիներին անպատշաժյուն տանք, դադարենք նրանց վրա հոգ տանելուց և չհետևենք նրանց բազմանալուն, — այն ժամանակ ցեղի նշաններն անհետանում և հարթվում են. կենդանիներն սկսում են բավական չուտափուլթ նմանվել իրենց վայրենի նախնիներին և ազդակիցներին:

Ընտանի կենդանիների այսպիսի վայրենացումը և մարդու միջոցով առաջացրած տեսակների այլասերումը հաճախ է դիտվել, հատկապես անմարդաբնակ կղզիների վրա, ուր կենդանիները պատահամբ մնացել են առանց մարդու հոգատարության: Եգեյան Արչիպիլագի շատ կղզիների վրա (Հուսաստանի և Փոքր Ասիայի միջև)

գտնվում են վայրի այծեր, վորոնք առաջացել են ընտանիների վայրենացումից: Սարգինիա կղզու վրա պատահում են վայրենացած կատուններ, վորոնք նման են վայրի կատունների, և վայրենացած խոզերի, վորոնք հիշեցնում են վարազներին: Շուներ վայրենացել և Ասիայի և Աֆրիկայի շատ տեղերում, բայց և վայրենացած դուրթյամբ ապրում է սովորաբար մարդու բնակության մոտիկ: Այսպես և այն ձիերը, վորոնք սպանացիները 16-րդ դարում բերել էին Հարավային Ամերիկա, վայրենացան ամերիկյան տափաստաններում — պամպաններում — և բազմացան այնտեղ այն աստիճան, վոր սկսեցին արդեն վնաս պատճառել, և կարիք յեղավ մտածելու նրանց վոչնչացման մասին: Այսպիսի դեպք տեղի ունեցավ և Կամչատկայում. այնտեղ՝ Կլյուչևսկի լեռնազագաթի (սոպկա) մոտերը, Տոլբաչիկ գյուղի մոտ գտնվում է բավական ընդարձակ տարածություն, ուր կլիմայական առանձնահատուկ պայմանների շնորհիվ թափվում է քիչ քանակությամբ ձյուն, և ձիերը կարող են տարին բոլոր՝ ապրել արածելով:

Այնտեղ արդեն շատ ժամանակներից ի վեր ոուս դադթականների բերած ձիերը վայրենացան և մի քանի յերամակ կազմելով ապրում էին անտառներում ու չէին թողնում, վոր մարդն իրենց մոտենա: Հաճախ պատահում է, վոր այդ ձիերը՝ հարեան գյուղերի բնտանիներին դեպի իրենց էին գրավում:

Այսպիսով, յեթե բնության կենդանիների նոր տեսակները համեմատաբար հեշտ են ստացվում, բայց և հաճախ նույնպիսի հեշտությամբ ել նրանք կորցնում են իրենց բոլոր ընտրությամբ ձեռք բերած առանձնահատկութունները, խզում են մարդու հետ ունեցած ընկերական կապը, դառնում են կրկին վայրենիներ ու մինչև անգամ վերստին իրենց վայրի նախորդների տեսքն են ստանում:

Հարկավ՝ այդ նրանով է բացատրվում, վոր կարծ ժամանակվա ընթացքում արհեստական ընտրանքով ստացված հատկանիշերը հարկավոր չափով հաստատուն կերպով չեն յուրացվում: Կենդանիների վայրենի տե-

սակների հատկանիշներն ու առանձնահատկութիւնները կազմվել են մի քանի հազարամյակների ընթացքում և դրա համար ել նրանք ավելի դիմացկուն են, հաստատուն:

ՀԱՐՑԵՐ ՈՒ ԹԵՄԱՆԵՐ

Մարդն ի՞նչպէս է սովորեցնում վայրի կենդանիներին:

Ի՞նչ բան է արհեստական ընտրանքը:

Ի՞նչ հանգամանքներից է կախված ընտանի կենդանիների վայրենացումը:

III. ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐՆ ԻՆՉՈ՛Վ ԵՆ ՏԱՐԲԵՐՎՈՒՄ ՎԱՅՐԻՆԵՐԻՑ

Ինչպէս տեսանք մարդս սովորեցրեց ընտանի կենդանիներին ի նկատի ունենալով իր ոգուտը: Նա աշխատում էր նրանցից ստանալ այնպիսի առանձնահատկութիւններ, վոր նրա համար ոգտավետ լինէին այս կամ այն տեսակետից: Սակայն նա զանազան ընտանի կենդանիներին գործադրում էր տարբեր նպատակների համար, դրա համար ել մարդուն հետաքրքրող հատկութիւնները շատ բազմազան են:

Յեթե կենդանին, ինչպէս որինակ ձին, գործադրւում է հեծնելու համար, այն ժամանակ կարևոր է նրա արագընթացութիւնը և դիմացկունութիւնը, կամ բռններ փոխադրելու համար՝ ույժը: Յեթե կենդանին նշանակված է իբրև մսացու, կերակրի համար, այն ժամանակ հատկապէս գնահատելի յեն այն ցեղերը, վոր տալիս են առատ միս. յեթե կենդանուց առնվում է բուրդը, ինչպէս որինակ՝ վոչխարինը, այն ժամանակ հատուկ ուշադրութիւն են դարձնում նրա յերկայնութիւն, խտութիւն և նրբութիւն վրա:

Ընտանի կենդանիներն իրենց այդ բոլոր հատկութիւններով, հարկավ, խիստ կերպով տարբերվում են իրենց վայրի ցեղակիցներից, — նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ զարգացել են այն առանձնահատկութիւնները, վոր կարևոր են մարդու համար:

Ընտանի կենդանիների մեջ պատահում են, ի միջի այլոց և այնպիսի տարբերութիւններ, վոր մարդու համար սովորաբար քիչ նշանակութիւն ունին, — ինչպէս որինակ՝ հենց գույնը:

Հայտնի յե, վոր վայրի կենդանիներն ունեն սովորաբար այնպիսի գույն, վոր շատ կամ քիչ չափով համապատասխան ե ամբողջ շրջապատին ե լուսավորության պայմաններին: Այսպես՝ ամենից առաջ նրանց մասին ասում են, վոր ունեն յուրահատուկ որենք.—կենդանու մեջքը կամ մարմնի վերին մասը միշտ մուր գույնով ե՝ այս կամ այն սովերով, խի ներքևի մասը, վորը, վոր գեպի գետին ե ուղղված, բաց գույնով ե, հաճախ մինչև անգամ սպիտակ:

Այս որենքը գտել ե անգլիացի գեղագետ Տայերը ե դրա համար ել այն ստացել ե «Տայերի որենք» կոչումը: Նույն այդ գեղագետը ավել ե միանգամայն ճիշտ բացատրություն այդ որենքի մասին.—ցերեկվա լույսը միշտ ընկնում ե վերևից ե լուսավորելով կենդանու մութ մեջքը, դարձնում ե այն ավելի պայծառ: Միևնույն ժամանակ վորի կողմը միշտ լինում ե սովերի մեջ, ուստի ե յերևում ե ավելի մթին: Այսպիսով յեթե կենդանուն նայենք վորեւե կողմից, ինչպես սովորաբար նայում են նրան փնտռող թշնամիները, այն ժամանակ, շնորհիվ նրա այդպիսի գունավորման, թվում ե թե ներկված ե շրջապատող ֆոնի վրա միջակ, վոր շատ մութ ե վոր ել շատ բաց գույնով: Հետևաբար այսպիսի գունավորմամբ կենդանիներն ավելի լավ են ծածկվում շրջապատող միջավայրում: Յեթե գունավորումը լինել հակառակը, այսինքն մեջքը լինել բաց գույնի, խի վորի կողմը՝ մութ, այն ժամանակ խիստ լույսի միջոցին շրջապատող ֆոնի վրա կենդանին ավելի պարզ աչքի կընկներ:

Յեթե մենք դիտենք ամեն տեսակ գազանների խորտավիլակները, հատկապես այն գազանների, վորոնք ապրում են տափաստաններում ե անապատներում, ուր թշնամիների հայացքներից հարկավոր ե ծածկվել, այն ժամանակ բոլոր կենդանիների նկատմամբ ել, առանց ամենափոքր բացառություն, կարող ենք տեսնել գունավորման այդ նշանակալից կանոնը: Վայրի կենդանիների մեջ համարյա բնավ չեն պատահում դուռ սպիտակ կեն-

դանիներ*) ե բոլորովին բացակայում են ճարտուկ, այսինքն՝ մութ բծերով սպիտակ կենդանիներ**):

Լուսավորության այդպիսի պայմանների մեջ են գտնվում նաև ընտանի կենդանիները, բայց սրանց վերաբերմամբ Տայերի որենքի գունավորումն այնպես բացահայտ չի յերևում: Նրանց մեջ մենք հաճախ ենք գրանում մութ բծեր՝ մարմնի ներքևի մասում ե լուսավոր մեջք. ել ավելի հաճախ հանդիպում ենք բոլորովին սպիտակ գունավորման ե ճարտուկ գունավորման—մութ բծերով սպիտակ ֆոնի վրա—կամ հակառակը, —սպիտակ բծերով մութ ֆոնի վրա:

Հարց ե առաջ գալիս, թե ինչով ե բացատրվում այս գանազանությունը: Դժվար չե հասկանալ: Ընտանի կենդանիները թշնամիներից պատասպարվելու կարիք չեն զգում, գունավորմամբ նրանցից քողարկվելու հարկ չկա. նրանց բարեկեցության համար հոգ ե տանում մարդը ե հոտի հավատարիմ պահակը՝ շունը: Յեվ այսպես դաշտ քչվող կովերից կազմված վորեւե նախրում դուք կարող եք հաշվել բազմաթիվ սպիտակներ ու ճարտուկներ: Ճարտուկ չներ, յեզներ ե վոչխարներ գոյություն ունեյին դեռևս հին յեզիպտացիների ժամանակ, ինչպես այդ մասին վկայում են փարավոնների չիրիմների պատերին տակավին մնացած նախած նկարները:

Նույնպես ե վայրի կենդանիների մեջ մենք համարյա յերբեք չենք հանդիպում այնպիսիներին, վոր ունենան ամբողջ մարմնի՝ դուռ սև գունավորում: Այսպես գունավորված ե միայն խլուրդը, վորը գետնի տակ իրեն անցքերն ե փորում, բայց այդ հասկանալի յե,—

*) Բացառություն կազմում են ձմեռն սպիտակ գունավորում ստացող մի քանի կենդանիներ՝ (гогоста—կղում ե կաքավ) նույնպես ե հյուսիսի սառցե անապատների ընակիչները (սպիտակ աղվես) ե բարձրաբերձ լեռների հովիտենական ձյունների ընակիչները:

**) Այդ հարցին ծանոթանալու համար կարգացեք Վ. Շտամմի—«կենդանիների պահպանման գունավորումը»—(В. Штамм—«Защитные окраски у животных»):

միևնույնն և հողի տակ նրան վոչ վոք տեսնել չի կարող: Մինչդեռ վոչխարների, շների, խոզերի, հավերի սև տեսակներն ամենքին հայտնի յեն, և նրանց խիտ սև գույնը շատ կայուն և:

Յեթե զուտ սև, սպիտակ կամ ճարտուկ տեսակները յերեւոյն վայրի կենդանիների մեջ—քարայծների, պոնտական մկների, մկների, կամ մինչև անգամ գիշատիչների մեջ, ապա ի՞նչ կպատահեր նրանց.—նրանք հեռից հենց կնկատվէին իրենց հետապնդող բոլոր բազմաթիվ թշնամիներից, և շատ շուտով նրանց կողմից վոչնչացման կենթարկվէին, իսկ սև, սպիտակ կամ ճարտուկ գիշատիչները կմեռնէին սովից, քանի վոր նկատելի կլինէին իրենց վորսի կողմից, վորին նրանք ստիպված են աննկատելի, գաղտագողի մոտենալ:

Այսպիսով ընտանի կենդանիների գույնը, մինչև անգամ առանց մարդու ջանքերի, սուր կերպով դանազանվում է իրենց վայրի ցեղակիցներից: Մարդը յերբեմն և դիտմամբ ընտրում է իրեն հաճելի այս կամ այն գույնը և առաջացնում կայուն տեսակ: Բոլորին հայտնի յեն անգորական սպիտակ կատուները, սև գանգրիկ շները (пудель), սև «ակնոցներով» սև սպիտակախոն գույնի յարոսլավյան կովերը:

Ճիշտ այսպիսի կարևոր նշանակութուն ունի և վոչխարների գույնը: Վոչխարների այն տեսակներից, վոր բազմացնում են բրդի համար, աշխատում են ստանալ սովորաբար սպիտակ գույն: Կարակուլ վոչխարներից (каракуль), վորոնցից ստացվում է կարակուլի մորթի, վորը և գործադրվում է վզնոցների և գլխարկների համար, ընդհակառակն, աշխատում են ստանալ սև գույն:

Բացի գույնից՝ ընտանի կենդանիները տարբերվում են յերբեմն և բրդի այլ հատկութուններով, այսպես ամենից առաջ մեծ յերկար մազերով: Հայտնի յե որինակ, վոր բոլոր վայրի ձիերի ցեղակիցների բաշերը կարճ են, ցից-ցից, մինչդեռ ընտանի ձիերինը գետ վաղ ժամանակներից սկսած դարձած են յերկար, կախ-

ված: Այսպիսի բաշով ձիեր նկատված կան դեռ հին Բաբելոնի հուշարձանների վրա:

Մարդը հատուկ ուշադրութուն դարձրեց վոչխարի և այծի բրդի վրա, և նրանց մեջ նկատում ենք բազմաթիվ տեսակներ, վոր տարբերվում են միմյանցից բրդի ամենաբազմազան հատկութուններով: Դրանց բուրդը կամ լինում է գանգուր ու կարճ, ալիքավոր ու յերկար, կամ շատ նուրբ ու բարակ—պետքական բրդյա գործվածքներ պատրաստելու համար:

Այսպես և ընտանի թռչունների մեջ ել առաջացան այնպիսի տեսակներ, վոր գանաղանվում են իրարից փետուրների չափազանց դարգացմամբ, կամ թե չե յերբեմն ել փետուրները դառնում եյին մաղակերպ կամ կաղմում փունջ և ցցունք (хохлы и султаны).— այդպիսի բան յերբեք չենք տեսնի դրանց վայրի ցեղակիցների մեջ:

Վայրի կենդանիների մեջ շատ հազվադէպ դեպքերում ենք պատահում բավականաչափ ճարպակավածների: Յեթե ճարպը հավաքվում է պաշարի համար, այն ժամանակ այն բաժանվում է այսպես թե այնպես հավասարաբար ամբողջ մարմնին, վորպեսզի կենդանու շարժումը չդժվարանա:

Ընտանի կենդանիները մարդու հովանավորության ներքո գտնվելով՝ կարող են շատ հնդալ իրենց շարժողության մասին, և մենք հաճախ պատահում ենք նրանց մեջ այնպիսիներին, վորոնք ճարպի դրականապես այնպիսի կուտակում ունեն: Այդպիսիներից են որինակ Անգլիայում բազմացրած սպիտակ իորկշիրյան խոզերը, վոր կերակրման ժամանակ ունենում են 400—500 կգ. կշիռ, —նրանց կարճ ու թույլ վտաները բոլորովին չեն համապատասխանում հսկայական ճարպային մարմնին:

Ճիշտ այդպես և Հնդկաստանի գերու կոչված յեղները հսկայական քանակությամբ ճարպ են հավաքում իրենց մեջքից կախված յերկու սապատների մեջ:

Հետաքրքրական է, վոր հին մեկսիկացիները բազմացնում եյին կերակրի համար գործածելի շների մի հատուկ տեսակ, վոր նույնպես ունէին մեջքի վրա ճար-

պի սապատ. այս յերևում և մեքսիկական շիրիմների պատերի վրա գտնված նկարներից:

Ընտանի կենդանիներն ունեն դարձյալ մի ատանձնահատկութիւն, վոր բնավ չի նկատվում վայրի տեսակների մեջ, բացառութեամբ միայն փղերի,—այդ ընկած ականջներ ունենալն է: Գաղանների ականջակոնքը ծառայում է ձայներ լսելու և բոտ կարելուն ներանց ուղղութիւնը հեշտ վորոշելու համար: Դրա համար ել գլխուն գիշատիչների կամ տափաստանների բնակիչների ականջակոնքերը վոչ միայն լավ զարգացած են, այլ նաև շատ ճկուն են, շարժուն,—կենդանին կարող է ականջները դարձնել զանազան կողմեր: Այդ այդպես է, վորովհետև նրանք պետք է ականջով վերահասու լինեն, թե վո՛ր կողմից է սպառնում հարձակում նրանց վրա: Կախ ընկած ականջակոնքը, բնահակառակը, փակում է ականջի մուտքը, շարժուն չէ այն և միայն խանգարում է լսելը,—ուստի և վայրի կենդանիների մեջ այդպիսի ականջակոնքի մենք բնավ յերբեք չենք հանդիպում: Մինչդեռ կախված և կիսակախ ականջներ պատահում են շների, կովերի, վոչխարների, այծերի, խոզերի, կատունների, ճագարների և լամաների մի ամբողջ շարք տեսակների մեջ: Այդ միանգամայն հասկանալի չէ. մարդն ինքն է լսում իր պահպանած կենդանիների փոխարեն և նրանք հարկադրված չեն հոգ տանելու ձայները լսելու համար: Սակայն հովվի ոգնականը, հոտի շունը, միշտ ել ունենում է սուր և լավ շարժուն ականջակոնքեր:

Ընտանեկան վիճակի մեջ յեղած կյանքը անդրադառնում է մինչև անգամ կենդանիների արտաքին կազմվածքի վրա: Նրանց կմախքը, հատկապես գանգը, այնպիսի փոփոխութիւնների չէ յենթարկվում, վոր յերբեք չեն պատահում վայրի վիճակում: Այսպես շատ ընտանի տեսակների մեջ նկատում ենք գանգի չափազանց կարճացման,—այնքան կարճ է դառնում այն, վոր կարծես թե կտրված է. հատկապես կարճանում են ծնոտները: Այդպիսի գանգը կոչվում է «մոպսանման»,—քանի վոր այն ամենալավ կերպով արտահայտված է

մոպսերի վրա: Սակայն, բացի դրանից, մոպսանման գանգ ունեն և յորկշիրյան խոզերը, դուքսերյան և երինգյան յեղները և մինչև անգամ վոսկյա ձկների մի քանի տեսակները:

Յերբեմն խիստ կերպով փոխվում է նույնպես վերջավորութիւնների կմախքը.—տակսանների—կարճատրուռնք շների—ծուռ թաթիկներն ամենքին հայտնի յեն:

Յեթե մարդը մտահոգված է այն մասին, վորպիսով ըստ հնարավորութեան շատ միտ ստանա ընտանի կենդանիներից,—ինչպես որինակ՝ յեղջուրավոր անասունների մտացու տեսակների բազմացման ժամանակ, ապա պատշաճ կերպով կերակրելով և ընտրանք կատարելով, նրան հաջողվում է փոխել կենդանիների մարմնի միանների զարգացումը և նրանցից առաջացնել շատ ավելի մեծ քանակութիւն, քան հարկավոր է տեղավորութեան համար: Սրա հետ մեկտեղ հաջողվում է նույնպես հասնել այն բանին, վոր միան արագորեն աճի—այսպիսի «չուտափուլթ հասնող» մսի անասունը համապատասխան կերակրման պահին՝ ամենակարճ ժամանակամիջոցում հասնում է խոշոր կշռի, մի հանգամանք, վոր հարկավ շատ ոգնավետ է անտեսութեան համար:

Վերջապես ընտանի կյանքը բավականաչափ ազդում է և կենդանիների բազմացման վրա: Մարդու համար ոգտակար է առաջացնել այնպիսի կենդանիներ, վորոնք կտային համեմատաբար շատ ավելի սերունդներ, և նա միշտ ել հատկապես ընտրում էր այդպիսիները: Յեւ ահա, ներկայումս վայրի խոզերը, որինակ, միանգամից բերում են 3-8 խոճկոր, մինչդեռ ընտանիները՝ 6-11. վայրի ճագարները տարեկան 4 անգամ ձագ են բերում, իսկ ընտանիները՝ 6-7: Այսպես և ընտանի բազր տարեկան 10 անգամ ավելի ձու յե ածում, քան վայրին. հավն ել կարող է տարեկան 250 ձու ածել, մի բան, վոր վոչ մի վայրի թռչուն չի անում:

Ընտանի կենդանիները բավականաչափ զանազանվում են և իրենց հոգեկան հատկութիւններով: Մարդու հետ միասին ապրելու հանգամանքը՝ կենդանիներին

դարձնում ե անհոգ, քանի վոր մարդն անընդհատ հոգում ե նրանց մասին. դրա շնորհիվ կենդանիները զրկվում են վայրի կենդանիներին հատուկ՝ զգայնությունից, յերկչոտությունից, զգուշությունից, վոր այնքան փրկարար հատկություններ են ազատ կենդանի վարության ժամանակ, յերբ թշնամիներն ամեն կողմից հետևում են նրանց:

Մարդա իր չորքոտանի ոգնականներին նույնպես դարձնում ե հեղ ու խոնարհ, հասնելով այդ՝ և այլ հատկություններին ընտրանքի ճանապարհով: Հաճախ մարդը զարգացնում ե նրանց հատուկ տաղանդները, — այսպես՝ ընտրանքի միջոցով շների վորսորդական զգայնությունն ե բարձրացնում, ձիերի ճանապարհ գտնելու ընդունակությունը, արագափազության ձգտումը, խոզերի ազահությունը և կերակրի անխտրականությունը:

Բոլոր այդ բազմաթիվ ու բազմազան փոփոխությունները, վոր կատարվել են ընտանի կենդանիների ներքին և արտաքին կազմվածքի, սպրուստի և հոգեկան հատկությունների մեջ, առաջացել են մարդու պահանջների և ճաշակների համապատասխան:

Տեսակներն այնքան բազմազան են ու բազմաբանակ, վորքան վոր շատ են գործնական նկատառումները, վոր ունեցել ե տվյալ կենդանին մարդու կյանքում:

Սակայն, յերբեմն, մարդը կենդանիների զանազան տեսակների մշակման ժամանակ առաջնորդվում եր վոչ միայն ոգուտը նկատի ունենալով, այլ նաև լոկ ցանկությունը, քմահաճույքը, մոդան: Այսպես աղավնիների բազմաթիվ տեսակները, վորոնք զանազանվում են միմյանցից բազմապիսի առանձնահատկություններով, իրենց փետուրների գույնով, մարմնի ձևով, գլխի վրա յեղած կատարով և այլն — առաջացել են աղավնի պահողների իրար հետ ունեցած մրցման հետևանքով: Դրանցից յուրաքանչյուրը կամենում եր ստանալ այնպիսի աղավնիներ, վոր արտասովոր լինեյին, վորպես սինները չունենային վոչ մի սիրող:

Ճիշտ այդպես առաջացել են՝ դեղձանիկների, ծովային խոզերի, վոսկե ձկնիկների և ուրիշ կենդանի-

ների բազմաթիվ տեսակները, վորոնք ծառայել են ավելի շուտ բավականության համար, քան ոգտակարության:

Այնուամենայնիվ մարդը, իր չորքոտանի և փետրավոր բարեկամների և ոգնականների ընտրության ժամանակ, նախ և առաջ ոգտակարությունը նկատի ուներ:

Յեվ ինչքան վոր կենդանին ավելի ոգտակար եր, ինչքան վոր նրա մատուցած ծառայությունները, կամ թե չե նրանից ստացած մթերքները բազմաաեսակ եյին, այնքան ել մարդը հոգ եր տանում առաջացնելու ըստ հնարավորության մեծ քանակությամբ զանազան տեսակներ, վորպեսզի իր բոլոր պահանջները բավարարի: Յեվ իրոք, մենք տեսնում ենք, վոր ձիերի, շների և կովերի տեսակների թիվն անադին ե, մինչդեռ եղերի, այծերի, ճաղարների տեսակներն անհամեմատ բազմաթիվ են:

Ընտանի կենդանիներն այնպես սերտորեն կապված են մարդու և նրա կյանքի հետ, վոր ամբողջովին կախված են մարդու պահանջներից ու մինչև անգամ քմահաճույքից: Նրանց վրա անդրադառնում ե մարդու բնավորությունն ու նրա ամբողջ կյանքը, — նրանք հանդիսանում են կարծես թե իրենց տիրոջ հայելին:

Ընտանի կենդանիների ծաղման և տարածման պատմությունը նմանապես սերտ կերպով կապված ե մարդկության ընդհանուր պատմության հետ, և ժողովուրդների բախտը հաճախ անդրադառնում ե մարդու չորքոտանի ոգնականների և աշխատակիցների բախտի վրա:

Փորձենք հետագա մեր ակնարկների ընթացքում հետևելու այդ բախտին:

ՀԱՐՑԵՐ ՅԵՎ ԹԵՄԱՆԵՐ

Տայերի որենքի հիման վրա կենդանիների գունավորման որինակներ բերեք:

Ինչպիսի կենդանիներ վայրի վիճակում ունեն գույն սպիտակ գունավորում, և ինչո՞ւ:

Բրդի մշակման ժամանակ ինչպիսի առանձնահատկություններ ե ընտրում մարդը, և ինչո՞ւ:

17. ԶԻՈՒ ՆԱԽՆԻՆԵՐՆ ՈՒ ՑԵՂԱԿԻՑՆԵՐԸ

Մենք ձիուն աշնակես ենք սովորել, վոր մեզ համար
 դժվար է մինչև անգամ պատկերացնել այն ժամանակը,
 յերբ մարդն անձանոթ էր նրան, չգիտեր նրա գոյու-
 թյան մասին և կառավարվում էր առանց այդ արժեքա-
 վոր ոգնականի: Յեվ իրոք ձին ուղեկցում է մարդուն
 անհիշելի ժամանակներից սկսած,—կարելի չէ ասել նրա
 պատմութեան ամբողջ ընթացքում:

Աշնամեհայինիվ յեզրիպտական պատմութեան հին
 ու միջին շրջանների վերաբերյալ Յեզրիպտոսի հուշար-
 ձանների վրա ձիու պատկեր չկա, և կարելի չէ յենթա-
 դրել, վոր այն ժամանակ Յեզրիպտոսում ձի չկար:

Այսպես ձին տարածված էր յերկրագնդի վո՛չ բո-
 լոր տեղերում: Յերբ Կոլումբոսը և նրան հաջորդող
 սպանացի և փորթուգալացի ծովագնացներն առաջին
 անգամ հարավային և հյուսիսային ամերիկյան, նը-
 բանք այնտեղ ձիեր չգտան, և սպանացի նվաճողների
 հեծելազորը խուճապային սարսափ էր ազդում տեղա-
 ցիների վրա, վորոնք ձիերի նման դարձանալի բաներ
 յերեք չէին տեսած: Ծապոնիայում ձին հայտնվեց
 նույնպես պատմական ժամանակներում, և մինչև այ-
 սոր էլ այնտեղ ձիերի թիվը քիչ է, ճապոնական յեր-
 կրագործները ձիու ծառայութեաններից չեն ոգտվում,
 հողի ամբողջ մշակութունը նրանք ձեռքով են անում:
 Այս հանգամանքի պատճառները պետք է փորոնել յերկրի
 առանձնահատկութեանների և անտեսութեան մեջ.—
 Ծապոնիան լեռնոտ յերկիր է, և հողագործութեան հա-
 մար այնտեղ քիչ տարածութուն կա, վորովհետև ազ-
 դարնակչութունը շատ խիտ է բնակված: Արոտատե-
 դիներ, ուր ձիերը կարողանային արածել, բոլորովին
 չկան: Միևնույն ժամանակ ճապոնիայի տաք կլիման

նպաստում է այն բանին, վոր միևնույն արտից կարելի
 չէ յինում տարեկան մի քանի բերան հունձ ստանալ,
 և բացի դրանից հնարավորութուն է յինում բրինձ և
 յերկրագործին ոգտավետ այլ բույսեր մշակել: Այս բո-
 լորը միասին վերցրած հնարավորութուն է ընձեռում
 ճապոնացուն կառավարվելու առանց ձիու,—նա մշա-
 կում և իր շատ փոքրիկ արտը բահով և վո՛չ թե դու-
 թանով: Ձիեր չկային Պոլինեզիայի կղզիներում և Ավ-
 ստրալիայում:

Չնայելով այն հանգամանքին, վոր ձիերը Ամերիկա
 բերին յեվրոպացիք, բայց իրոք հատկապես ամերիկա-
 կան մայր ցամաքն և հանդիսանում բոլոր միամբակա-
 նիների հայրենիքը:

Ինչպես ցույց տվեց պեղումների հետևանքով բազ-
 մաթիվ վոսկորների հայտարերումը, Հյուսիսային
 Ամերիկայի մայր ցամաքի վրա ապրել են մարդկային
 դարաշրջանից առաջ բոլոր այն կենդանիները, վորոնք
 ձիու իսկական նախահայրերն են յեղել:

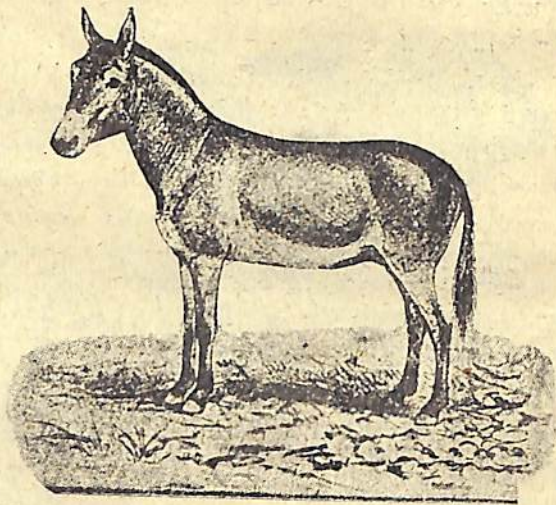
Նրանց բոլորին մենք չենք թվի, բայց կնշենք մի
 հետաքրքրական հանգամանք.—

Ձիերի ամենատուաջին նախահայրերը փոքր հասակ
 ունեյին, չան մեծութեամբ, և ուրեմն վերջավորու-
 թյունների վրա հնդական մատներ՝ ոժտված շատ
 փոքրիկ սմբակներով:

Հետագա դարգացման ընթացքում, ավելի ուշ ժա-
 մանակներում, նրանցից առաջացան այնպիսի կենդա-
 նիներ, վոր թե առաջին և թե յետին վոտների վրա ու-
 նեյին միևնույն մեծութեան՝ բնդամենը յերեքական
 մատներ.—յիկու ծայրերի մատներն անհետացան:
 Ձիերի ավելի հետագա ժամանակների նախահայրերի
 մոտ՝ այդ յերեք մատներից՝ կողքերին գտնված յեր-
 կուսն սկսել են կարճանալ, այնպես վոր գետնին չեն
 հասել, և կենդանիները քայլել են, գետնին հենվելով
 միայն միջին մատով, վորը և հետզհետե դալիլորեն
 մեծացել է: Ապա, ավելի ուշ, կողքերի այդ մատները
 բոլորովին փոքրացան և դարձան համարյա աննշմարելի
 ավելցուկներ, կորցնելով և իրենց սմբակները:

րերել են դարձյալ մի քանի մաշկեր, և ի վերջո կարողացել են ձեռք բերել մի քանի ջահել վայրի վողջ ձիեր: Այդ ձիերից մի մասը հասցրել են Գերմանիա, մի մասը մեզ մոտ, և ապրում էյին Մոսկովյան կենդանաբանական այգում և մեր նշանավոր Հարավ-Ռուսական կենդանաբանական պարկում—Սաքանիա—Նովոյում:

Չափահաս վայրի ձիերն այնպես արողավաղ են, վոր նրանց բռնելն անհնարին և: Դրա համար ել մոնղոլները, վորպեսզի կարողանան ձեռք բերել այդ ձիերը, սպասում են հարմար ժամանակի, յերբ նրանց յերոմակներում հայտնվում են շատ ջահել մտրուկներ: Այն ժամանակ նրանք իրենց նօւյգներով հարձակվում են յերամակների վրա և այնքան հալածում նրանց, վոր վերջ ի վերջո յետ ընկած, հողնած ջահել կենդանիներին բռնում են: Վայրի վորձ մտրուկները բաց են թողնվում մոնղոլական մատակ ձիերի մոտ, վորով հնարավորություն և ստացվում նրանց կերակրելու, և այսպի-



ՆԱԽ 2

Վայրի «Պրժեվալսկու ձի», վոր բռնակվում և Միջին Ասիայի անապատներում:

սով հեազհետե սովորում են մարդուն և բավականաչափ բնութանում: Այսպիսի գրությամբ նրանց արդեն կարելի յե Յեվրոպա ուղարկել, թեպետև նրանցից մի մասը սովորաբար ճանապարհին կոտորվում և:

Այդ ձիերը կարճահասակ են, հաստիկ, մեծ գլխով և ուղղահայաց բաշով: Նրանց գույնը—մոխրա-

վաշագույն և, բաց գեղին, նման անապատների ալագի գույնին:

Նրանց մեջքի յերկարությամբ ձգվում և միջին մի վրձ, ուսերին ունենում են մութ գծաշերտեր, վորքերի ծայրերը, պոչն ու բաշը—մութ—գորշագույն են, համարյա սև: Վայրի «Պրժեվալսկու ձի» սովորական ձիուց տարբերվում է նախ և առաջ իր պոչով, վոր նրմանվում է իշի պոչին,—պոչի յերկար մազերն սկսվում են վոչ թե անմիջապես արմատից, այլ նրանից քիչ հեռու, այնպես վոր պոչի վերին մասը ծածկված է կարճ բրդով:

Այսպես թե այնպես, վայրենի ձին ընտանի ձիուն ավելի մոտ է, քան եղերին, կիսանշերին և վազերածիւրին.—յերվարների այս ներկայացուցիչներն ունեն մազուլ, այսպես կոչված «կոճիկներ» («каштанчик») միմիայն առաջին վոտների վրա, մինչդեռ ընտանի և վայրենի ձիերն ունեն և առաջին և յետին վոտների վրա (ի միջի այլոց զըրզըղների ձիերը վոտների վրա յերբեմն «կոճիկներ»—ը բացակայում են): Բացի դրանից, ընտանի և վայրի ձիերն իրենց դանդի և կմախքի կառուցվածքով ել շատ մոտիկ են իրար: «Պրժեվալսկու ձին» անկասկած մոտիկ է և Սոն գետի հովտի հանածո վայրի ձիուն, և կարելի յե կարծել, վոր նրանք մոտիկ ազգակիցներ են: Մարդու զենքերի կատարելագործմամբ Յեվրոպայում վայրի ձիերը յենթարկվել են բնաջնջման գեոեւ նախապատմական ժամանակներում, բայց Ասիայի կենտրոնական անապատներում նրանք պահպանվել են:

Վայրի ձիու մոտիկությունն ընտանի ձիուն յերբվում է և այն բանից, վոր նրանց գուգախառնումը հեշտությամբ է կատարվում: Այդպիսի վորձել կատարվել են Ասքանիա—Նովոյում և կարողացել են ստանալ կրնողնիվ ձիեր:

Սակայն մեր ընտանի ձիերի ցեղերի միակ նախահայրը՝ ժամանակակից վայրի ձին—«Պրժեվալսկու ձին» չէ: Նրանից, ըստ յերեույթին, առաջացել են միայն Միջին Ասիայի ձիերի ցեղերը, իսկ նրան ցեղա-

կից ձիերից, փորոնց հանածոներն են գտնված Միջին Յեվրոպայում, առաջացել են այսպես կոչված ծանրամարմին, սառնարյուն յեվրոպական տեսակները:

Ձիու մեկ ուրիշ նախահայրը պետք է համարել այն վայրի ձին, փորն ապրել է մեր Հարավ-Ռուսական տափաստաններում և բոլորովին բնաջնջվել է մոտ ժամանակներում. վերջին վայրենի ձին սպանված է յեղել 1880 թ.: Այդ վայրի ձիերը կոչվում էին «տարսյան»-ներ, փոր ունեյին վոչ բարձր հասակ, մեծ գլուխ, յերկար բաշ, չազանակա-մոխրավուն գույնի մորթի և մեջքի վրա մթավուն գիծ: Տարսյանի կմախքն ու գանգը զանազանվում էին մի քանի առանձնահատկություններով, այնպես փոր նրան չի կարելի չիտթել Միջին Ասիայի վայրի ձիու հետ: Տարսյանները բնակվել են մեր հարավարևելյան տափաստաններում գեոևս նախադատական ժամանակներում, և նրանցից առաջացել այն ձիերը, փորոնք ոգտագործվել են սկյութացիների կողմից, իսկ հետագայում նրանցից առաջացել են և մեր սովորական գեղջկական ցեղերը: Յենթագրում են, փոր տարսյանները յեղել են նույնպես՝ բարեխոսական և յեղիպտական ձիերի նախահայրերը: Տարսյանը հանդիսանում է նամնապես և արարական ձիու նախահայրը, այն արարական ձիու, փորի մարմնի բարեկադմությունն որինակելի յե համարվում: Միջագետքում, Պարսկաստանում, Արարիայում, Փոքր Ասիայում չկային վայրի ձիեր, փորոնցից կարողանային առաջանալ բնականները: Աֆրիկայում էլ չկային վայրի ձիեր:

Ձիանմանների բնականի բոլոր ներկայացուցիչները պետք է, սակայն, բնագույնին իբրև բավականին մոտիկ ազգակիցներ՝ հենց նրա համար, փոր նրանց միջև հեշտությամբ են առաջանում խառնուրդներ: Այդ խառնուրդները, սակայն, միշտ բեղմնավոր չեն լինում: Բայց այնուամենայնիվ խառնուրդ հաճախակի ստացվում է. և այդ խառնուրդներից ստացված ձիերն ունեն վոչ պակաս կարևոր գործադրություն:

Այս խառնուրդների մեջ առանձնապես կարևոր նշանակություն և ստանում ջորին: Ջորին՝ արու իշի և

մատակ ձիու խառնուրդն է: Ջորիները գեոևս հնումը հայանի էյին իրենց տոկոնությամբ, ուժով և աշխատունակությամբ: Այդ հատկությունների համար՝ նրանց հաճախ ձիերից բարձր են դասում և բազմացնում են: Ներկայումս այդ գործով զբաղվում են գլխավորապես Իտալիայում, Սպանիայում և Ֆրանսիայում:

Վորձ ձիու և մատակ իշի գուգախառնումից ստացվում է մեկ ուրիշ խառնուրդ—ջորի-մուլուս (mulus-սողոկ), փոր աչքի յե բնկնում իր փոքրահասակությամբ և վոչ այնպես ուժով: Ջորիները, ինչպես և ջորի-մուլուսները—հավասարապես անպտուղ են և սերունդ չեն տեղիս՝ վոչ միմյանց հետ ունեցած գուգախառնումից և վոչ էլ ձիու:

Ձիու ել ավելի հեռավոր ազգակիցներ, քան եչերը, կարելի յե համարել աֆրիկական անապատների բնակիչներին՝ վաղերաձիերին (գեբրերին): Նրանք մի քանի տեսակ են լինում, փորոնք զանազանվում են իրենց չափով ու գույնով: Չնայելով այն բանին, փոր ձևով վաղերաձին ավելի շատ մոտիկ է ձիուն, քան իշին,—այդ երաձին ավելի շատ մոտիկ է ձիուն, քան իշին,—այնուամենայնիվ նրա հետ խառնուրդ ստանալն ավելի դժվար է: Համենայն գեպս այս հաջողվել է և կարողացել են ստանալ վաղերաձիանմաններ (զեբրոնդ), փորոնք իրենց բնույթով վաղերաձիու և ձիու միջին տեղն են բռնում: Հատկապես աչքի բնկնող և վաղերաձիանմանների գունավորումը: Վաղերաձիուն հատուկ զծաշերտերի գառավորման բնգհանուր բնույթն ու պրանը պահպանվում է, բայց այդ շերտերը վաղերաձիանման մարմնի վրա կարծես թե փոխվում են և խառնվում: Այնպիսի տաղավորություն է ստացվում, փոր կարծես թե վաղերաձիու մարմնի վրա փերեից ձիու կաշի յե քաշած, փորի միջով յերևում են վաղերաձիերի զծաշերտերը:

Վաղերաձիանմաններն ամեն տեսակեաից ավելի հարմար կենդանիներ են, քան իրենք վաղերաձիերը: Նրանք ավելի հնազանդ են, հեշտությամբ են վարժվում՝ թե լծվելու և թե հեծնելու համար: Նրանք հեշտությամբ էլ զիմադրում են տեղական հիվանդու-

թյուններին, մանավանդ եկեղեցի կոչված ճանճերի կծու-
ներին: Այդ ճանճերը պատմաստում են կենդանիներին
չափազանց փոքր (միկրոսկոպիկ) պարզիտով, վոր կոչվում է տրիպանոզոմա: Այդ պա-
րզիտներն արյան մեջ զարգանում և առաջ են բերում
ծանր հիվանդություն, վորը տանում է դեպի մահ:

Զիերը բոլորովին չեն դիմանում եկեղեցի ճանճերի
կծույններին, իսկ վաղերաձխանմանները նրանցից բնավ
չեն ել հիվանդանում:

Զիու մերձավոր ցեղակիցներին և նրա նախահայ-
րերին ծանոթանալը դեռևս քիչ է ոգնում մեզ լուծելու
այն գաղտնիքները, — թե ի՞նչպես և յե՞րբ մարդն ա-
ռաջին անգամ սովորեցրեց ձիուն: Նախապատմական
մարդու մի քանի նկարների մեջ կարծես թե կան ձիերի
վրա քաշած սանձի և թամբի նշաններ, վոր սակայն
գիտնականների մեծ մասի կողմից չեն ընդունվում
վորպես սանձ ու թամբ: Մենք մինչև անգամ չգիտենք,
թե առաջին անգամ ձիուն փորակել էն ձեռնասուռն դարձ-
րել: Ամենայն հավանականությամբ այդ բանը տեղի
յե ունեցել թե Յեփրոսպայում և թե Ասիայում գրեթե
միաժամանակ:

Արդեն ընտելացած ձիու պատկերացման առաջին
հուշարձանը՝ ինչպես Յեփրոսպայում, այնպես և Ասիա-
յում՝ վերաբերում են մեզից 3.600 տարի առաջ յեղած
ժամանակներին: Այդ ժամանակներում արդեն ձին
գործադրվում էր պատերազմի համար. նրան լծում է-
ին ռազմական յերկանիվ կառքերին: Ասորեստանը
դեռևս նախապատմական ժամանակներում Պարսկաս-
տանի միջոցով ձիեր եր ստանում Հարավային Ռուսաս-
տանի տափաստաններից: Ըստ յերևույթին Ասորեստա-
նը հանդիսանում էր այն կենտրոններից մեկը, ուր սո-
վորեցնում էին ձիերին, և, շատ կարելի չե, հենց այդ-
տեղից ել նրանք ստրածվում էին Միջերկրականի ծո-
վափնյա բոլոր յերկրները, և Հին Հունաստանի ժամա-
նակներում ձին արդեն ամենուրեք սովորական ընտանի
կենդանի յեր դարձել: Հենց հին Հունաստանի մեջ ձիա-
բուծությունն առանձնապես բարձր զարգացման չհա-

սավ, վորովհետև այդ բանի համար Ատտիկան շատ քիչ
տեղ ուներ: Սակայն հույները ձիեր ստանում էին
Թրակիայից, Եպիրոսից և Թեսալիայից և մինչև ան-
գամ Սկյութարիայի տափաստաններից, այսինքն մեր
այժմյան հարավային մարզերից: Աթենքում արդեն
գոյություն ուներ ձիու սպորտը, ձիարշավը տեղի յեր
ունենում յերկանիվ կառքերով. այս արշավները հանդի-
սանում էին վոլիմպիական խաղերի մեջ՝ եյական մըր-
ցություններից մեկը: Այդ ժամանակներին են վերաբե-
րում նաև՝ ձիերը պահելու և ձիով ճանապարհ գնալու
խնդիրներին նվիրված առաջին գրվածքները:

Հռոմեացիներն ել ձիարշավների, սպորտի մեծ սի-
րահարներ էին, նրանք ել յերկանիվյան և իսկական
ձիարշավներ էին սարքում: Այդ արշավները տեղի էին
ունենում կրկեսներում: Հաճախ այդ խաղերին մաս-
նակցում էին նաև Հռոմի կայսրները: Սակայն հռո-
մեացիք չէին կարող պարծենալ իրենց հեծելազորով.
նրանց հարեան շատ բարբարոս ցեղեր շատ ավելի լավ
էին կառավարում ձիերն ու ձիավորներին, քան իրենք:

Գերման և գալլ ցեղերը ծանոթ էին ձիուն դեռ ան-
հիշատակ ժամանակներից և պարապում էին ձիարու-
ծությամբ: Նրանց ձիերը տեղեկ տեսք ունեյին և առան-
ձին արագաշարժությամբ ել աչքի չէին ընկնում: Նը-
րանք ունեյին կարճ ու լայն և համեմատաբար մեծ
զլուխ, անճոռնի վտաքեր, յերկար պոչ և գանդուր բաշ:
Հիմք կա կարծելու, վոր նրանք առաջացել են այն վայ-
րենի ձիերից, վորոնք նախապատմական ժամանակ-
ներում ապրելիս են յեղել Արևմտյան Յեփրոսպայում և
Միջին Ասիայի ձիերի նախահայրերն էին: Ապա և պատ-
մական ժամանակներում Գերմանիայում տեղ-տեղ ապ-
րել են տակավին վայրի ձիեր, — այսպես, մինչև ան-
գամ 19-րդ դարում նրանց յերամակաները տեսել են
Պրուսիայում — Դուխսուրդյան անտառում:

Նորագույն պատմական ժամանակներում ձին մե-
ծապես տարածվեց Յեփրոսպայում, մինչև անգամ նրա
հյուսիսային յերկրներում, ուր առաջ գոյություն հու-
յեր: Յեփրոսպայի սահմաններում բոլոր ձիերի թիվը

հաշվում են մոտավորապես 40 միլիոն զլուխ, վորի կեսը գտնվում է Խորհրդային Միության յեվրոպական մասում:

Քանի յեվրոպացիները գաղթում և նվաճում եյին աշխարհի այլ մասերը, այնքան ել նրանց հետ մեկտեղ տարածվում եր և ձին: Այսպես նա կրկին յերեաց Հյուսիսային ու Հարավային Ամերիկայի անապատներում, ուր յերբեմն արածում եյին նրա հետավոր նախահայրերը,—նա այնտեղ իր գոյության համար գտավ հրաշալի պայմաններ. ձին ընկավ իրեն համար բոլորովին մի նոր աշխարհ—Ավստրալիա, ուր առհասարակ յերբեք չի յեղել սմբակավոր կենդանի: Ամբողջ յերկրագնդի վրա ձիերի թիվը հաշվում են մոտավորապես 100 միլիոն զլուխ:

Չին շատ արժեքավոր և մարդու համար. նրան շատ ծառայություններ և մատուցանում. թե խաղաղ աշխատանքի, թե պատերազմի ժամանակ և թե առևտրի և արդյունաբերության գործում,—այնպես վոր ձիերի վորակով ու քանակով կարելի յե վորոշել վորեւ յերկրի բարեկեցությունը:

Ազգաբնակչության թվի համաձայն՝ ինչքան շատ յինի ձիերի քանակը, այնքան ել՝ անկասկած բարձր կրկինի հոգադործությունը, յետանգով առաջ կգնա արդյունաբերությունը,—վորը շարունակ նյութեք ստանալու կարիք ունի,—և կկենդանանա առևտուրը:

Ամենայն վստահությամբ կարելի յե տակ, վոր ձին հանգիստանում և մարդու ամենալավ ոգնականն ու աշխատակիցը:

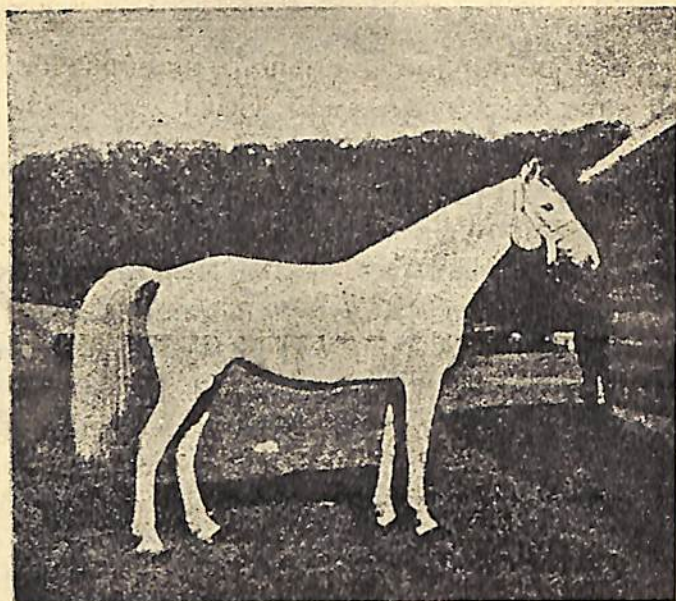
V. ՁԻԵՐԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Այնպիսի ընդարձակ և իր բնությամբ այնքան բազմազան մի յերկրում՝ ինչպիսին Խորհրդային Միությունն և, բնական և, վոր կմշակվեյին ձիերի բազմատեսակ ցեղեր, վոր զանազանվեյին և՛ իրենց արտաքին, և՛ իրենց ներքին հատկություններով և՛ իրենց գործադրությամբ:

ՌՍՖՍՀ Հանրապետության հյուսիսում կան մալուրոսյան ձիերի մի չարք ցեղեր, վոր հաստիկ-կարծ և բավականին ուժեղ են: Նրանց ցեղին պատկանում են Ղվեդական կամ Փիննական ձիերը, վորոնք աչքի յեն ընկնում իրենց գիմացկունությամբ, սակավապետությամբ և արագընթացությամբ:

Արևելյան նահանգներում մենք հանդիպում ենք Ուվինի, Վյատկայի և Մեգենի տեսակներին: Այդ ձիերը համարվում են գնահատելի բանվորական ձիեր, վորոնք շատ դիմացկուն են և ցրտից ել չվախեցող:

Մեր հարավային ընդարձակ գաղտավայրերում կան տափաստանի տեսակներ, վոր նույնպես կարճահասակ և ամրակազմ ձիեր են, նրանց մեջ առաջին տեղը բռնում և զբրդղյան ցեղը, վոր շատ կարևոր և հեծելազորի համար և ոժտված և արագավազությամբ: Պակաս գնահատելի յեն կալմիկյան և բաշկիրյան ձիերը,—նրանք ավելի շատ պեաքական են լծելու համար: Դոնում առաջացել և նույնպես ձիու մի հատուկ ցեղը—Դոնի ձին, վորը բավականաչափ խոշոր և, ունի բարակ ու յերկար պարանոց, ուղիղ ու զորեղ մեջք և յերկար ու բարակ վոտքեր: Նա աչքի յե ընկնում իր մեծ առկունությամբ և արագավազությամբ: Մի չարք լեռնային տեսակներ կան:



ՆԿԱՐ 3. ՈՐԼՈՎԻ ՍՐԱԳՐՆԹԱՑ ԶԻ (рысак)

Կռվիկատում հանդիպում ենք ամենաբարձր տեսակի արջավաճիկերի, վորոնք ազդակից են արարական ձիերին: Սրանց կարգին են պատկանում նախ և առաջ Ղաբարալի և Կաբարդայի տեսակները:

Ռուսական ամենանշանավոր տեսակներն են՝ Որլովի արագընթացները (рысак) և բիտյուգները: Այդ տեսակներից առաջինը բազմացնում են՝ գլխավորապես ըրիս ընթացքի համար: Նա առաջացել է 18-րդ դարում արաբական, ղանիական և հոլանդական ցեղերի խառնուրդից, այն ժամանակ, յերբ Որլով-Չեամինսկի իշխանը հիմնեց Վարոնեժի նահանգում Որենովի նշանավոր ձիու զործարանը և ձեռք բերեց նրա համար արաբական մոխրագույն արու մտրուկ: Այդ արու մտրուկի և ուրիշ ցեղերի զուգախառնումից առաջ յեկան Որլովի արագընթացները—ուժեղ դարգացած վոտներով ու կրծքով խոշոր ձիերը:

Նրանք աչքի յեն ընկնում իրենց զեղեցկությամբ, ուժով և արագավազությամբ: Նրանք գլխավորապես մոխրագույն են կամ սև վալյուն խավով:

Յերկրորդ միջին-ուստական տեսակը՝ բիտյուգն է, վորն աչքի յեն ընկնում իր հսկայական ուժով և բեռներ կրելու առանձնահատկությամբ (նկ. 4): Նրան բազմացրել են Վարոնեժի նահանգում, ուր և Պետրոս Մեծն ուղարկել է մի քանի հոլանդական արու մտրուկներ, սրանց ու տեղական ձիերի և հետո ավելի ուշ Որլովի արագընթացների—ըրիսակների—զուգախառնումից առաջացել է այդ արժեքավոր ցեղը: Այդ ցեղի ձիերը չափազանց են, մազրտ՝ վոշ մեծ գլխով, լայն մկանստ կրծքով ու լայն գավախով: Նրանց գույնը գլխավորապես լինում է՝ աշխեա, ճարձուկ ու մոխրագույն:

Տարաբախտաբար մեր մեջ համեմատաբար քիչ ուշագրություն են դարձնում բանվորական ձիու լավ տեսակ ստանալու վրա: Մեր գեղջկական ձիերը մեծ մասամբ չեն կարող պարճենալ բարձր հատկություններով: Ուժեղ և սակավապես բանվորական ձիերի բազմացումը պետք է լինի մեր ապագա խնդիրները:



ՆԿԱՐ 4. ԲԻՏՅՈՒԿ

V]. ԿՈՎԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարդն ամենայն հավանականությամբ շատ ավելի վաղ և ձեռք բերել խոշոր յեղջյուրավոր անասունը, քան ձին: Համենայն դեպս արդեն Ասորեստանի և Հինդուստանի հնագույն հուշարձանների վրա, նմանապես մեր թվականությունից 5-6000 տարի առաջ յեղած հին յեգիպտական հուշարձանների վրա մենք գտնում ենք արդեն բնական կենդանիների շարքում նաև յեգների պատկերներ:

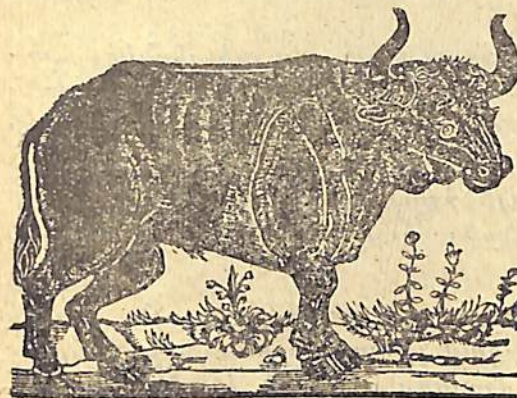
Յեղջյուրավոր անասունների մասին յեղած այս հնագույն տեղեկությունները և նրանց լայնարձակ տարածվելը բոլոր այն յերկրներում, ուր մարդիկ են տարում, — ստեղծում են դժվար կացություն վորոշելու, թե բնական յեգն ու կովը վո'րպիսի վայրերի կենդանիներից են ծագել: Համենայն դեպս նրանց բնակարանը գուցա լայնում և քաղաքակրթության սկզբնավորությանը, քանի վոր հատկապես յեղջյուրավոր անասունն և հնարավորություն ավել յերկրագործության անցնել, — սկզբներում միմիայն նա յեր ծառայում դաշտերի մշակության համար — և վո'չ թե ձին:

Խոշոր յեղջյուրավոր անասունների նախահայրերին պետք և վորոնե Յեվրոպայում և Ասիայում, — Աֆրիկայում բնավ չեն յերևացել վայրի յեգներ, վորոնցից կարելի լինե՞ր ստանալ բնականներ:

Ներկայումս Յեվրոպայի սահմաններում պահպանվել և միմիայն մեկ վայրի յեգ, բայց այն ևս համարյա բնաջնջված և, — այդ մեր գուրբն և — վայրի ցուլը: Սա տարում էր դեռևս համաշխարհային պատերազմից առաջ բավականին մեծ թվով Բելուվեթյան խիտ անտառում, իսկ մի քիչ տարբեր ձևի «կովկասյան գուրբ» կոչված ցուլը՝ տարում էր Հյուսիսային Կովկասի ան-

տառներում: Պատերազմի ժամանակ Բելուվեթյան անտառը ռազմական դործողությունների շրջանակի մեջ էր ընկել, և վայրի ցուլերը — գուրբերը վերջնականապես ջնջվեցին: Կովկասում դեռևս այդ ցուլերը դոյություն ունեն, սակայն շատ փոքր թվով, և, ամենայն հավանականությամբ նույնպես չուտով կանահատանան, չնայելով ձեռք առնված պահպանման միջոցներին:

Համենայն դեպս վայրի ցուլն բնական յեղջյուրավոր անասունների նախահայրը համարվել չի կարող, նա իր կազմվածքով ավելի մոտ է ամերիկական վայրի ցուլին — քիզոնին: Բայց մեկ ուրիշ վայրի յեգ, վոր սրանից մոտավորապես 300 տարի առաջ յեղել և Յեվրոպայում, անկասկած ազդակից և մեր բնական յեգներին, — դա այսպես կոչված տուրն և, վոր մեծ բազմությամբ տարում էր այն ժամանակներում, յերբ Յեվրոպան բնակված էր սկզբնական վորսորդներով: Նախապատմական մարդու ձեռքով՝ Սպանիայի խորը քարանձավներում քաջած նկարների շարքում պահպանվել են տուրների պատկերները: Խորին պատմական հնության հուշարձաններից ևս տուրերը հայտնի չեն, նրանց



ՆԿԱՐ 5.

Վայրի յեգ — տուր. Հերերշտեյնի նկարը 1517 թվականին:

յեակից վորսի ելին գնում Բարելունի թագավորներն ու հին Յեգիպտոսի փարավոնները: Հռոմեական տիրապետության շրջանում Գալլիայի և Գերմանիայի անտառներում կային տուրեր, վոր պահպանվել են այնտեղ մինչև միջին դարերը. — այսպես հիշատակվում և, վոր

15-րդ դարում նրանք գոյութիւն ունեւին Գերմանիա-
յի Նեյբուրգյան անտառում: Նմանապէս նրանք գրա-
նվում էին և Հին Ռուսիայի անտառներում և ավա-
տական շրջանի կնյազների համար ծառայում էին իր-
բե վորսի առարկաներ: 17-րդ դարում տուրերն իրենց
գոյութիւնը պահել էին միայն Լեհաստանի անտառ-
ներում: Ճանապարհորդ Հերրերշտեյնը տեսել էր նրանց
Վարչավայի շրջակայքում և նկարել տուրի պատկերը,
վորը պահպանված է մինչև այժմ (նկ. 5): 1620 թ-
լեհաստանում սատկեց վերջին վայրի կովը:

Տուրն իր արտաքինով—իր գանգի կառուցվածքով
և այլ հատկանիշներով—նմանվում էր բնական յեղան,
բայց ուներ շատ մեծ հասակ և ուժոված էր յերկար ու
սուր յեղջուրներով: Գիտնականների կարծիքով Հա-
րավային Ռուսաստանի, պոլոքսկյան և հունգարական
յեղջուրավոր անտառների, այլև մասամբ հոլանդա-
կան, հյուսիսային գերմանական և չիեցարական անա-
սունների բոլոր տեսակներն առաջացել են տուրից և
նրան մոտիկ, ցեղակից հանածո լայնաճակատ յեղնից,
վորը նույնպէս ապրում էր Յեվրոպայում նախապատ-
մական ժամանակներում:

Սակայն բացի այդ հսկայական վայրի յեղնից, Հա-
րավային Յեվրոպայում ապրում էր նախապատմական
ժամանակներում դարձալ մի այլ տեսակի յեղ՝ ավելի
վոր չափով և կարճ յեղջուրներով: Նա ևս շատ տա-
րածված էր Յեվրոպայի հյուսիսային և միջին բոլոր
մասերում և սկիզբ հանդիսացավ ամբողջ շարք բնական
ցեղերի:

Վերջապէս Ասիան յեղավ հայրենիքն այն վայրի
յեղան, վորը հանդիսացավ բնական տեսակների նախա-
հայրը. նրա աճյունի մասերը գտնված են Հնդկաստա-
նում հանածո դրութեամբ, և գանգը խիստ կերպով
տարբերվում է յեվրոպական հանածո յեղների գանգից:
Այս յեղնից առաջացել են ասիական սապատավոր զե-
րու-յեղները և մի շարք բնական յեղջուրավոր անա-
սունների ասիական տեսակները, սրանց թվում մեր
կարմիկյան և դրրզրզյան անասունները:

Կարելի չէ յենթադրել, վոր վայրի յեղների ձևնա-
սուն և բնական դարձնելն առաջացել է տարբեր յերկր-
ներում և տարբեր ժամանակներում, բայց անկասկած
շատ վաղ ժամանակներում—վոր պակաս քան 5-6000
տարի մեր թվականութիւնից առաջ: Ավելի ուշ յեղ-
ջուրավոր անասունն ամենուրեք հետևում էր մար-
դուն, և ժողովուրդների գանազան գաղթերի ժամա-
նակ՝ նրա գանազան ցեղերի մեջ կատարվել են խուս-
նուրդներ և զուգախանումներ:

Յեղն ու կովն իրենց առաջին անգամ հայտնվելուն
պէս, իբրեւ մարդու ուղեկիցներ, այնպիսի խոշոր նշա-
նակութիւն են առացել անտեսութեան և ամեն տեսակ
առորյա կենցաղի մեջ, վոր մարդկանց կողմից սկսե-
ցին ավելի մեծ պատվի ու հարգանքի արժանանալ,
քան մյուս բնական կենդանիները: Շատ ժողովուրդնե-
րի մեջ նրանք մինչև անգամ կրօնական մեծարանքի ու
պաշտամունքի առարկա յեն դարձել:

Այս տեսակեղից հատկապէս նշանակալից է հին
Յեգիպտոսը, ուր «ապիս» սրբազան յեղան յերկրպագու-
թիւնը մեծ դեր է խաղացել. այդ յեղը յեղիպտացի-
ների ամենագլխավոր սուրբ կենդանին էր: Ապիսը պի-
տի ունենար բոլորովին սև դունավորում և ճակատին ել
սպիտակ յեռանկյունի: Բացի դրանից, նա պետք է բա-
վարարեր դարձյալ 29 պահանջներ: Ապիսի սուրբ
կենդանին պահում էր Մեմփիսում հոյակապ պարտեզ
ունեցող հասակ պալատում և այնտեղ նա ստանում էր
բնաիր տեսակի կեր, տաք վաննաներ, հրաշալի ջուր,
անուշահոտութիւնների բուրմունք: Ապիսն այնտեղ ապ-
րում էր 25 տարի: Յեթե նա այդ ժամանակից առաջ
չեր մեռնում, այն ժամանակ 25 տարին անցնելուց հե-
տո, բուրմերը մեռցնում էին նրան վորեւե առանձնա-
ցած հարմար տեղում ջրի մեջ խեղդելով և ապա նրա
մումիան թաղում էին Սերապետի մեջ՝ թանգ նստող
բազմապիսի ծխակատարութիւններով:

Այդպիսի մեծարանքը կապ ուներ արեւի պաշտա-
մունքի հետ, և ինքը ապիսը՝ իր սև ճակատի ֆոնի վրա
ունեցած սպիտակ բծով հանդիսանում էր արեւի անձ-
նավորումը:

Արևադարձի միջոցին, յերբ Նեղոսի ջրերն սկսում եյին բարձրանալ, հանգիստավոր կերպով տոնվում էր ապիսի ծննդյան օրը: Սրա հետ միասին ապիսի պաշտամունքը կապվում էր և յերկրագործության պաշտամունքի հետ. յերբ մի նոր փարավոն էր գահ բարձրանում, այն ճամանակ ապիսը լծվում էր գութանին, և Յեգիպտոսի տերն ու տնօրենք քշում էր ու գաշտում մի քանի աղուս փորում:

Հետաքրքրական է, վոր կովի կաթը յեգիպտացիները գործածում եյին միմիայն գոհարերությունների համար: Արևելքի մյուս ժողովուրդների—չինացիների, ճապոնացիների, հնդիկների նման՝ յեգիպտացիներն ել կաթ չեյին խմում, և պիտի յենթադրել, վոր նրանց մոտ կովերը կթվելու սովոր չեյին, քանի վոր զանազան հուշարձանների վրա նրանք պատկերացված են կթի ժամանակ կապված վտաններով (նկ. 6):

Նկար 6

Յեգիպտական ցեղի յերկարեղջյուր կով: Ըստ Սակկարայի (Յեգիպտոսում) պիրամիդի հարթաքանդակի:



Հին Հունաստանում յեղը նվիրված էր յերկնքի և արեւի աստվածներին—Զեւսին և Հելիոսին: Ինքը Զեւս փոխարկվում է յեղան, վորպեսզի հափշտակե Յեվրոպային: Նույնպես և հին փյունիկացիների մոտ Բահաղի պաշտամունքի մեջ մեծ դեր էր կատարում յեղան կամ հորթի պատկերը:

Հույների մեջ անասնաբուծությունն արդյունաբերության մի խոշոր ճյուղ էր: Յեղջյուրավոր անասունը գործածվում էր վոչ միայն գաշտերի մշակու-

թյան համար, այլ նաև ծանրություններ փոխադրելու համար, հատկապես զորքերի տեղափոխության ժամանակ:

Հունաստանի շատ ասոսների մեջ յեղան մոի դործածունն արգելված էր, ի նկատի առնելով, անշուշտ, այն հանգամանքը, վոր յեղները մեծ նշանակություն ունեյին յերկրագործության համար: Հույները կաթը գործածում եյին կերակրի համար, բայց յուղի մասին գաղափար չունեյին վո՛չ նրանք, վոչ ել մյուս արեւելեյան ժողովուրդները. նրանք գործ եյին անում բացառապես ձեթ, բուսական յուղ:

Յեղջյուրավոր անասունը պատմության հետազարնթացքում ևս համառորեն ուղեկցում էր մարդուն և մեծապես տարածվեց ամբողջ Յեվրոպայում, իսկ արեւելի ուշ տարածվեց նաև յեվրոպական յերկրներից դուրս ու հասավ Ամերիկա և Ավստրալիա, ուր նա առաջ գոյություն չուներ:

Յեվրոպական ժողովուրդները մեծ ուշադրություն եյին դարձնում յեղան վրա, վորովհետեւ նրան համարում եյին յերկրագործական տնտեսության իսկական սյունը: Զուգախառնման միջոցով և պայմանների փոփոխությամբ հաջողվեց ձեռք բերել տեսակների շատ թիվ, վորով և նրանք բաժանվեցին 3 կարգի,—բաց իրենց նշանակության.—բանվոր (աշխատող) անասուն, վոր ծառայում է գաշտերի մշակության և բեռներ փոխադրելու համար, կաթնատու անասուն, վոր հատկացվում է ամենից առաջ կաթ ստանալու համար, և մսացու անասուն, վոր գործադրվում է միս ստանալու համար:

Սակայն վերջին ժամանակներս զանազան յերկրների կենդանաբուծները իրենց ուշադրությունը դարձրել են այն բանի վրա, վորպեսզի յեղջյուրավոր անասուններից մշակեն այնպիսի տեսակներ, վորոնք իրենց մեջ ունենան զանազան արժանիքներ,—որինակ մսա-կաթնային տավար, վոր տա բավականաչափ քանակությամբ կաթ, նաև շատ միս և մսա-բանվորական տավար: Այս ուղղությամբ ներկայումս հաջողվել է լավ հետևանքների հասնել:

Յեվրոպայում ամենալավ կաթնատու անասունն անասկը՝ հոլանդականը պետք է համարել: Նա աչքի չէ ընկնում իր կաթնատուությամբ ու կաթի հրաշալի հատկությամբ: Բոլոր անասնապահների կողմից նա բարձր է գնահատվում:

Հատուկ բարձր հատկությամբ մսացու անասուն բազմացնում են Անգլիայում, — ամենալավ ցեղն աշտակ համարվում է՝ դյուրգեմյանը: Այս տավարի մարմնի աշտակ մասերը, վոր չափային արժեք չունեն, ինչպես գլուխն ու վտաները, խիստ բնորոշի միջոցով շատ քիչ են զարգացել, դարձել են բարակ ու աննշան, մինչդեռ մեջքի և յետևի մսոտ մասերը զարգացել են անսովոր կերպով, — կենդանիները փոխարկվել են խակիան մսաղնուի:

Յեղջյուրավոր անասունների ուստական տեսակների շարքում անշուշտ պետք է նշել խոլմոզորյան տեսակը, վորն առաջացել է տեղական և հոլանդական տոհմիկ անասունների ցեղերի զուգախառնումից: Հոլանդական աչք ցեղը բերվել է Արևմտյան Ասիայից 1725 թ. Պետրոս Մեծի հրամանով:



Նկար 7. ՅԱՐՈՍԼԱՎՅԱՆ ԿՈՎ

Խորհրդային ցեղի ամենալավ կովերն իրենց կազմվածքով ու գույնով հիշեցնում են հոլանդական կովերին, բայց մի քիչ բարձր վտանքերով և կապիտ վերջինների համեմատությամբ: Այդ կովերի կաթն ավելի յուղալի չէ, քան հոլանդական կովերին: Խորհրդային

կովերն աչք պատճառով էլ շատ սակավալից են, և չի մանում են մեր գաժան կլիմային և աչքի չեն ընկնում շատ կաթնատուությամբ:

Խորհրդային Միության միջին դասում տարածված գյուղական սովորական անասունը շատ էլ բարձր հատկությամբ աչքի չի ընկնում, գլխավորապես մսոտ խնամքի ու վատ կերակրելու պատճառով: Ամենալավ ցեղը նրանց մեջ համարվում է յարոսլավյանը (նկ. 7):

Յեղջյուրավոր անասունների մսացու տեսակներից մեկ մոտ հոգակված է ուկրալականը, կամ չերկասկականը, վորը բազմացնում են Ուկրալյանի հանրապետության հարավային սահմաններում և Կուբանում: Այդ տեսակը շատ մոտիկ ազգակցություն ունի տափաստանի աշտակ մոխրագույն անասունի հետ, վորը բնակվում է համարյա թե Յեվրոպայի ամբողջ հարավակողմում: Նա աչքի չէ ընկնում խոշոր հասակով, իրանի ուժեղ զարգացմամբ, չերկար յեղջյուրներով և մոխրավուն կամ հորդի գույնով: Լավ մսացու տեսակ է նաև կալմիկյան անասունը, վորը բազմացնում են Ստավրոպոլի, Հաչտարխանի, Վարոնեժի նահանգների սահմաններում և Դոնյան մարզում: Նա խալտաբու կամ կարմիր գույն ունի և զանազանվում է գլխի փոքրությամբ և կարճ ու գեպի իրար ծաված յեղջյուրներով (նկ. 8):



Նկար 8. ԿԱԼՄԻԿԱՆ ԿՈՎ

տակ է նաև կալմիկյան անասունը, վորը բազմացնում են Ստավրոպոլի, Հաչտարխանի, Վարոնեժի նահանգների սահմաններում և Դոնյան մարզում: Նա խալտաբու կամ կարմիր գույն ունի և զանազանվում է գլխի փոքրությամբ և կարճ ու գեպի իրար ծաված յեղջյուրներով (նկ. 8):

Միայն Սորհրդային Միության հարավարևմտյան, Ուկրաինայում են բազմացնում այժմյան բանվորական անասունը, վորը նույնպես պատկանում է ուկրաինական մոխրագույն ցեղին: Նա զանազանվում է ուժեղ մարմնով և յերկար յեղջուրներով: Բանվորական կովերն ունեն վոչ մեծ ու բրդով ծածկված կուրծ ու ծծեր. նրանք չափիչ կաթ են տալիս:

Մեզ մոտ յեղջուրավոր անասունների բազմացումը հանդիսանում է գյուղատնտեսության խոշոր ճյուղ: Յեղջուրավոր անասունների ընդհանուր թիվը 1913 թվականին 52 միլիոն էր: Ռուսաստանը մյուս յերկրների համեմատությամբ՝ անասունների թվի տեսակետից բոնում էր յերրորդ տեղը. յեղջուրավոր անասունների մեծ քանակությույն կա միայն Հնդկաստանում (72 միլիոն) և Միացյալ Նահանգներում (61 միլիոն): Բայց յեթե համեմատենք, թե անասունի ինչ քանակությույն է հասնում ամեն մի 1000 բնակչին, ապա Ռուսաստանը կրոնի վերջին տեղերից մեկը, — 26-րդը, — այնպես վոր 1910 թվականի տվյալներով՝ մեզ մոտ բնակչության ամեն մի 1000 հոգուն հասնում էր միմիայն 312 գլուխ անասուն, — մինչդեռ Ուրաղվայում՝ 7231, Արգենտինայում՝ 4020, Ավստրալիայում՝ 2677, Նոր Զելանդիայում՝ 2050 և այլն. այն հաշվով Ռուսաստանն ամենից տվելի մոտ էր Ավստրիային, ուր 1000 բնակչին հասնում էր 320 գլուխ անասուն և Գերմանիային՝ 310 գլուխ:

Մեր տրամադրության տակ ունենալով լայնածավալ և առատ խոտով ծածկված աափաստաններ և բնդհանրապես հողագործությունից ազատ հսկայական տարածություններ, մենք, հարկավ, կկարողանայինք շատ ավելի լայն զարգացնել յեղջուրավոր անասունների բուծումը, բազմացումը, բայց այդ բանի համար պահանջվում է մեր գյուղատնտեսության բարելավումը և աղքատբնակչության կուլտուրական մակարդակի բարձրացումը:

VII. ՇՈՒՆՆ ՈՒ ՆՐԱ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անկասկած չունն այն առաջին կենդանին էր, վորին մարդը սովորեցրեց և բնտանի դարձրեց դեռևս հեռավոր ժամանակներում, յերբ նա նախնական վորսորդ էր: Յեվ շան այդ հին ծագումը՝ իրրեւ բնտանի կենդանու՝ հատուկ դժվարություն է ստեղծում նրա պատմության պարզաբանության համար:

Ներկայումս մենք ունենք չների բնտանիքի վայրի ներկայացուցիչների բավականաչափ մեծ թիվ: Այդ չները բնտանիքներին մոտ են, բայց և վոչ մեկը նրանցից չի կարող համարվել բնտանի շան խսկական նախահայրը: Այդպիսի մոտիկությամբ դեպի շունն աչքի յեն բնկնում Հին Աշխաբհի զանազան գայլերն ու շագալները (шакалы) և ամերիկական գայլերը: Դրանցից շատերն իրենց մարմնի ձևով, իրենց գանգի կազմվածքով և այլ նշաններով շատ մոտիկ են բնտանի չների զանազան ցեղերին, բայց և վոչ այնչափ, վորպեսզի հնարավոր լիներ նրանց համարել վերջիններիս անմիջական նախահայրերը:

Բնտանի շան ծագումը բացատրվում է լոկ հանածո մնացորդներով: Ամենահին հանածո շունն այժմ համարվում է այսպես կոչված «Պուտյատինի շունը» (ներառվում է այսպես կոչված «Պուտյատինի շունը»), վորի գանգը գտնված է յեղել Նովոգորոդի նահանգում, Բոլոգոյե լճի ափին, շատ հին ժամանակաշրջանի քարյա գործիքների հետ միասին: Այդ շունն իր գանգի կազմվածքով աղբակից և ավստրալիական՝ դինգո կոչված վայրենաշանը, վորը իր ծագմամբ շատ հին է. դինգո շունը Ավստրալիա յետարվել մարդու կողմից, հավանորեն, նախապատմական ժամանակներում և այնտեղ վայրենացել է: «Պուտյատինի շունը» իր մեծությամբ հոտի միջակ շան (об-

чарка) չափ երևալու էր նախապատմական մարդու մոտ արդեն ընտանեցրած վիճակում: Նա առաջացել է, ինչպես յենթադրում են, հարավային մի մանր գայլից. և ապա իր հերթին նա հանդիսացել է մի ամբողջ շարք հանածո տեսակների ծագման սկիզբ:

Հանածո «պուտյատինի չների» ժառանգն ամենից առաջ «տորֆավայրի» չափն է, վորի վոսկրները գրանվում են Հյուսիսային Յեվրոպայի տորֆավայրերում՝ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի քարյա դործիքների հետ խառն: «Պուտյատինի չների» մի այլ նախահայր հանդիսանում է բրոնզյա դարի չունը, այսինքն այն ժամանակվա, յերբ նախապատմական մարդն արդեն ոգավում էր վո՛չ թե քարե, այլ բրոնզե դործիքներով: Մեզ մոտ Լադոգյան լճի ափերին գտնված հանածո չունը—«ինոստրանցեի չունը»—նույնպես առաջացել է «պուտյատինի չան» և գայլի զուգախառնումից և վերաբերում է դեռևս քարե դարին:

Ինչո՞ւյն է «պուտյատինի» հանածո չանը մոտիկ են այն անտուն «պարիա չները» («пария собачья»), վոր այնքան մեծ քանակությամբ բնակվում են՝ Թյուրքիայի, Փոքր Ասիայի, Պաղեստինի և Յեգիպտոսի քաղաքներում,—նրանք ժամանակակից չների չարքում պահպանել են հնագույն գծեր:

Տորֆավայրի չափից առաջացել են ժամանակակից հյուսիսային լայկաները (лайка), վոր ծայրագույն հյուսիսի ժողովուրդների համար ծառայում են ուղեգնացության համար, նույնպես և ժամանակակից չափ-ցերներն ու պինչերները (пинчер): Հնագույն Յեգիպտոսի ժամանակներից պահպանված չների մումիաները ցույց են տալիս յեգիպտական չների մի քանի ցեղերի և տորֆավայրի չների միջև յեղած նմանությունը:

Բրոնզե դարի չունը, ըստ յերևույթին, սկիզբն է հանդիսացել զանազան հոտի չների, իսկ նրա և գայլի զուգախառնման միջոցով բազմացրել են՝ Սեն-Բերնարի, Լեոն-բերդի և մոլոսսյան դոգերի խոշոր ցեղերը: Մեր ժամանակակից դոգերը միջին Յեվրոպայում բազմացրել են վոլպսի բուրդ ունեցող խոշոր հովվական չը-

ներից: Նրանց նախահայրերը, խոշոր զոգանման չները, հայանի յեն յեղել դեռևս բրոնզե դարի հանածո մնացորդներից:

Բարակների (борзые) զանազան ցեղերը, վոր ունեն յերկար ձգված մարմին, բարձր վոտներ և խիտ յերկարացած սուր գանգ՝ առաջացել են, ըստ յերևույթին, գայլերին մոտիկ՝ հատուկ հանածո նախահորից: Բարակները բերված են դեռևս յեգիպտացիների կողմից. նրանց պատկերները կան յեգիպտական հուշարձանների վրա: Այժմ բարակների զանազան ցեղեր տարածված են Միջերկրական ծովի ափերին, Սպանիայում, Կրետե կղզու վրա, Արաբիայում, նաև Հնդկաստանում: Ռուսական բարակն առաջացել է ամենայն հավանականությամբ, հոտի չան (овчарка) և գայլի զուգախառնումից: Նրան մոտ է կանգնած պարսկական բարակը, վոր նույնպիսի ծագումն ունի:

Յեգիպտոսումն էլ աշխատել են ունենալ այլ բնորոշ տեսակի չուն—կարճատուներ, ուղղահայաց ախանջներով—տակսաներ:

Նրանց նկարները գտնվում են յեգիպտական հուշարձանների վրա (նկ. 11), բայց թե վարպետի վայրենի կամ հանածո չնից են նրանք առաջացել, դժվար է ասել:

Յերբ յեվրոպացիներն առաջին անգամ Ամերիկա վտաք դրին, նրանք այնտեղ արդեն չուն գտան, մինչև անգամ զանազան տեսակի, յեվրոպական չների նմանությամբ: Մեքսիկայի հին բնակիչները—ինկերը—չի-



ՆԿԱՐ 9

Յեգիպտական տորթա, ըստ թերևս մի հին գտնաբերված գտնված պատկերի, Թերեյում:

լիմների պեղման ժամանակ գտնվեցին այնպիսի գանգեր, վոր նման են հոտի չների և բուլդոգների գանգերի: Հետաքրքրականն այն է, վոր բոլոր այդ ցեղերը առաջացել են յեվրոպականներից միանգամայն անկախ, և նրանց նախահայրը յեղել է տեղական մեքսիկական մանրիկ գայլը:

Այսպիսով բոլոր նախապատմական դեպքերն ու պատմական փաստերը վկայում են այն մասին, վոր շների զանազան ցեղերը ծագել են տարբեր յերկրներում—զանազան տեսակի վայրերի նախահայրերից։ Մարդն իր յուրաքանչյուր բնակավայրից առել ու սովորեցրել է այն տեսակ վայրի շներ, վոր գտնվել են մերձակայքում։ Իսկ հետագայում այս սովորեցրած և բնտանի դարձրած զանազան ցեղերը, վոր ուղեկցում էին մարդուն ամենուրեք նրա անդամաթափյունների միջոցին, կարող էին հանդիպել իրար, միախառնվել ու առաջանալու գնել։ Այս միջոցով, ամենայն հավանականությամբ, առաջացել է շների ցեղերի այն մեծ քանակությունը, վոր մենք հանդիպում ենք պատմական ժամանակներում և հատկապես ներկա ժամանակում,—սկսած չինական մանր շներից և կինդ-չար-լաներից (кйнг-чарльс) մինչև դանիական վիթխարի գոգերը։

Զանազան տեսակի շներ առաջ բերելու համար մասնակցում էին և՛ վորսորդները, և՛ հովիվները, և՛ ուղղակի չուն սիրողները, աշխատելով գերազանցել մեկը մյուսին վորեւ տարօրինակ տեսակ ստանալու համար, յերբեմն աղեղ, և յերբեմն ել, մինչև անդամ անճոռնի, ինչպես մոպսերը և բուլդոգները։

Զանազան դեպքերում մարդու համար հարկավոր են շան ամենազանազան սոսնճահատկություններն ու հատկանիշները,—կամ ուշժր, ճարպիկությունը և չարությունը, կամ շատ զարգացած զգայությունը, կամ արագավազությունը, կամ խաղասիրությունը, լայ բնավորությունը և ամեն տեսակ բան սովորելու ընդունակությունը։ Այդ պահանջների համաձայն ել առաջացել է բնորանքը և մշակվել են շների այդ բազմապիսի արտաքին ու ներքին հատկությունները։ Այսպիսի ճանապարհով են ահա ստացվել շների այն հարյուրավոր բազմազան ցեղերը, վոր մենք հանդիպում ենք այժմս զանազան յերկրներում։

Շների ժամանակակից ցեղերն այնքան բազմապիսի յեն, վոր նրան բոլորին այստեղ թվել մենք չենք

կարող և կանց կռնենք միմիայն նրանց վրա, վոր համեմատաբար ավելի կարեւոր են մարդու համար։

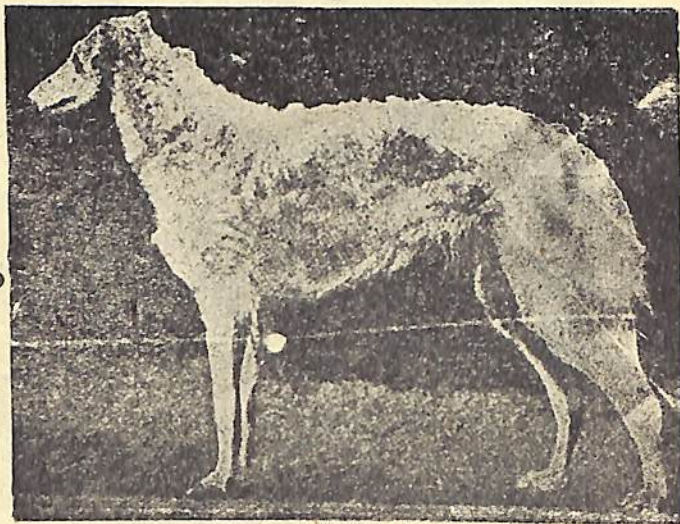
Անկասկած, ամենամեծ ոգույր մարդուն բերում է այն չունը, վորը գտնվում է ծայրագույն հյուսիսում և ուր նա հանդիսանում է հաճախ միակ բնտանի կենդանին ու ծառայում է վորպես փոխադրության միջոց։ Հյուսիսի անսահման տունդրաները բուսականությամբ այնքան աղքատ են, վոր հաճախ և՛ սակավապես հյուսիսային յեղջիւրուն չի կարողանում իրեն համար բավականաչափ քանակությամբ կերակուր գտնել։ Մյուս կողմից հյուսիսի գետերն առատ են ձկնով, վորը չորացնում են և չինում այսպես կոչված «յուկուլա»։ Վերջինս շան համար կարող է ծառայել վորպես հրաշալի կերակուր։ Սրա հարմարությունը նաեւ այն է, վոր շներին բավականացնող մի քանի որվա «յուկուլայի» պաշարը նրանք հեշտությամբ կարող են կրել, սրա հետ միասին նաեւ հեծյալին ու սրան անհրաժեշտ բոլոր բաները։ Այսպիսով շներով կարելի յե կատարել յերկաբառե ճանապարհորդություն հյուսիսի կատարյալ դատարկ և անմարդաբնակ անապատներով, ունենալով իրեն հետ կերակրի պաշար։



ՆԿԱՐ 10. ՍԻԲԻՐՅԱՆ ԼԱՅԿԱ

Հյուսիսային լճիան շները գանազան լաշկաններն են, փոք ուժեղ են և բավական խոշոր, ունեն ուղղահայաց ականջներ և խիտ ու սաք բուրդ (նկ. 10)։ Նրանք շատ զիմացկուն են, սակավապես և վաղքի մեջ ել անխոնջ։ Թեթև ու նեղ սաճնակը կամ «նարտա»-ն են լրծում 10-12 շուն, զույգ-զույգ միմյանց յետևից։ Կառապանը կամ «կայսրը» փոշ մի սանձ չունի և շների արշավը ղեկավարում է լսել բղավելով։ Ուստի և շների առաջին զույգը—«առաջնորդները»—պետք է լավ սովորեցրած լինի և պետք է հնազանդվի տիրոջ ձայնին։ Կայսրի ձեռքին կա միայն մի կարճ փայտ յերկաթյա ծայրով—«ուշտը»-ով, փոքր ծառայում է իրեն արգելակ (տորմոզ) սաճնակները կանգնեցնելու համար և մասամբ ել նրանց զերքը պահելու համար, յերբ կողքի յեն ծավում։ Յեթև ճանապարհը լավ է՝ աշտիսի նարտայով կարելի յի ստավտից մինչև կեսոր անցնել քառասուն վերստ, և քիչ հանգստանալուց հետո մինչև յերեկո նույնքան տարածություն ել կարելի յի անցնել։

Շները լծվում են փոշ միայն հյուսիսում, այլ նաև Արևմտյան Յեվրոպայի շատ անգերում—Հայանդիսում, Բելգիայում, Հյուսիսային Ֆրանսիայում, այդ



ՆՊԱՐ 11. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՐԱԿ «Լեճեճկա» ՇՈՒՆ

անգերում գանազան խոշոր աեսակ շներն ուղտադործվում են թեթև սալթակներով փոքր բեռներ փոխադրելու համար.—աշտիս կաթնամածա կանայք կաթը չուկա տանելու համար՝ հաճախ բանեցնում են նրանց։

Դեռ վաղ ժամանակներից սկսած շունը մեծ նշանակություն ուներ՝ հոտերը պահպանելու համար, և այդ նպատակով ել ամենից շատ գործադրվում է յին հոտի շների գանազան աեսակները,—փոք խոշոր, աղ-զահայաց ականջներով և կոպիտ խճճված բրդոտ շներ է յին։ Նրանք նմանապես հրաշալի պահապաններ են սան համար։ Վերջին ժամանակներս զերմանական հոտի շները և գորբերման-պինչերները ծառայում են նաև վոստիկանատաներում և մաքսատաներում,—սրանք իրենց նուրբ զգայաթյամբ հետապնդում են գողերին ու մաքսանեղներին։

Շների զգայնությունը գործադրվում է նաև պատերազմի ժամանակ, սանիտար-շները հիանալի կերպով կարողանում են փորոնել ու գտնել վիրավորներին։ Հայանի յի նույնպես փոք սեն-բերնարներն իրենց անունն ստացել են՝ ճանապարհորդներին հյուրընկալող աշի փանքից, փոքր գանվում է Ալպերի Սեն-Բերնարյան բարձր լեռնաճանապարհին։ Վանականներն աշի փանքում շները պահում է յին մարմոված ճանապարհորդներին գտնելու համար։ Նրանք շատ մարդկանց կյանք են ապաստում, հաակապես ձմեռ ժամանակ, յերբ աշի բարձունքներում հաճախ մի քանի սր անրնդհատ անդի յեն ունենում ձյան փոթորիկներ։

Շունը մեծ ծառայություն և մասուցում մարդուն նաև փոսի ժամանակ։ Սեպաերները (յերկարավիզ անդլիական բարակ), պոլինաերները (անդլիական բարակ) և հափորակ շները (липовая собака) փոքր հեռապնդում են զգայաթյամբ, իրանեցնում են նրան և բերում սպանված վիճակում, գոնչիները (гончая собака).—մեծ գլխով և կախ ընկած ականջներով բարակ, փոք հեռապնդում և փորսին բարձր հաջուղով)—սրա-դունչ բարակները վրա յեն հաանում փորսին՝ փախչելու ժամանակ։ Բարակներով փորսի յենելը՝ գայերի, աղ-

վեսները, նապաստակները՝ վրա առաջ շատ տարածված
եր (նկ. 11)։ Աղվեսներին և գորշակներին վորջերից
դուրս քաջելու համար գործ էյին անում տակտաներին,
վոր ունեյին յերկար մարմին և գետինը փորելու հար-
մար—դեպի դուրս պրծած փտքեր։

Վերջապես չների շատ տեսակներ բաղմացրել են
ուղղակի հաճույքի համար՝ իրրե սպորտ և իրրե սի-
րողների իրար հետ ունեցած մրցակցության հետևանք։
Նրանք հատուկ վորեւ գործի չեն ծառայում, բայց ինչ-
պես մարդու իսկական բարեկամներ դարձացնում են
նրան և ընծայում շատ հաճելի բույներ։ Այսպես են
չների շարքում յեղած վիթխարի զանազան դոգերը և
նյու—ֆաուենդլենդները, անճուռի և իրենց անճուռիու-
իյամբ հենց հաճելի բույրոգներն ու մուսերը. իրենց
խելքով աչքի ընկնող, ընդունակությամբ վարժության
յենթարկվող պուգլները, ժիւր և ուրախ ֆոկուտեր-
յերները, թավոտ չպիցները և սենյակի թղուկ—չնիկների
բաղմաթիվ տեսակները, վոր հանգիստանում են իսկա-
կան խաղալիքներ,—բոլոնկաները, կինգ—չարլսները,
չինական չնիկները և այլն։

VIII. ՇՆԵՐԻ ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ՅԵՎ ԻՆՉՈՎ ԵՆ ՆՐԱՆՔ ՎՏԱՆԳԱՎՈՐ ՄԱՐԴՈՒ ՀԱՄԱՐ

Շուներ—մարդու այդ մերձավոր բարեկամը—լինում
է համարյա թե ամեն մի ընտանիքում։ Նա այնպես
սերտ չլիւմն ունի մարդու հետ և այնպես շատ է տա-
րածված, վոր նրա հիվանդություններն ել չեն կարող
չհետաքրքրել յուրաքանչյուրին, վորովհետեւ ամեն մե-
կը մեղանից հարկադրված է չիվել նրա հետ։ Շան մի
քանի հիվանդություններն անմիջապես վտանգավոր են
մարդու համար, ուստի և նրանց ծանոթանալը յուրա-
քանչյուր մարդու համար ել ոգտակար է։

Ամենից շատ չները հիվանդանում են այսպես կոչ-
ված «չումայով»—ժանտախտով, վորը, սակայն, վոչ
մի կապ չունի մարդու ժանտախտի հետ։ Այս հիվան-
դությունը վարակիչ է, չներն այն ստանում են մեկը
մյուսից, բայց նրա իսկական պատճառները դեռեւս չի
հաջողել գտնել։ Սովորաբար այդ հիվանդությունը
հայտնվում է լակտաների կամ ջահել չների նկատմամբ,
և յեթե նրանք հաջողությամբ կարողանում են տանել
հիվանդությունը, ապա այլեւս չի կրկնվում այն։

Շների ժանտախտը՝ աղիքների, թոքերի կամ ջր-
ղերի հիվանդությունների ձեռով է լինում։ Հիվանդու-
թյան բոլոր այդ ձևերի ժամանակ նկատվում է, վոր
աչքերից ու քթից ծորում են՝ թարախ ու լորձուք և
մարմնի տաքության աստիճանն ել բարձրանում է։ Ա-
ռանձնապես վտանգավոր է ժանտախտի ջղային ձևը,
յերը չներն ընկնում են՝ մարդու «ընկնավոր» հիվան-
դության նման։ Կենդանին թուլիւտում է, սարսափելի
կերպով հաջում, կրճտացնում ատամները և թավալ-
վելով չորս կողմը՝ զարնվում է շրջապատող առարկա-
ներին։ Հաճախ այս հիվանդությունը մահով է վեր-
ջանում։

Յեթի չունը հիվանդանում և ժանտախտով, ամենից լավն այն է, վոր անասնաբուծի մոտ տարվի, քանի վոր հիվանդության բնթացքը բազմապիսի յե լինում և ասհասարակ հոգատարությունն ել դժվար է:

Մարդու համար վտանգավոր է շների կաշվի հիվանդություններից մեկը—չիք (стригущий лишай) հիվանդությունը, վորից շան բուրդը թափվում է և մարմնի վրա առաջանում լերկ տեղեր, իսկ այդ հիվանդությունից կարող են թափվել մարդու մաշկը և ամբողջ միջուկն ու բեղերն ընկնել: Այդ հիվանդությունը հայանվում է մի անսակ սուսկիկով (грибок, վոր տարածվում է կաշվի մեջ և առաջացնում մաշկի թափումը: Մարդը հիվանդ շան հետ չիվիլով, հեշտությամբ կարող է վարակվել նրանից: Ել ավելի վտանգավոր է մարդու համար ճիճուներով վարակումը. այդ ճիճուները կոչվում են եխինոկոկ և հաճախ լինում են շան աղիքների մեջ: Շներն այդ ճիճվով վարակվում են սպանդանոցի թափթիուկներն ուտելով և սովորաբար վարակումը շատ դուրեկ է լինում.—այդ ժամանակ աղիքներն ամբողջովին լցված են լինում քիչ նկատելի մանրիկ ճիճուներով. նրանց ձվիկները դուրս են դալիս աղիքից կղկղանքի հետ միասին, կղզում են մաշկերին. սպա շունը լիզում է և նրանք հայտնվում են արդեն նրա լեզվի վրա և քիթ լորձուների մեջ: Նրանք այնքան մանր են, վոր նրանց նկատելն անկարելի յե: Յեթի այսպիսի ձվիկներն ընկնեն մարդու ձեռքի վրա, և սպա կերակրի հետ՝ նրա աղիքները,—նրանցից կառաջանան բեղմնավորված ճիճուներ, վոր հավաքվում են լյարդի մեջ և այնտեղ փոխարկվում մեծ եխինոկոկի փուչիկի (эхинкокковые пузыры), վորից բազմաթիվ ճիճուներ են առաջանում: Եխինոկոկով վարակված մարդու լյարդը կարող է վերածվել սպունդանման գանդվածի—այնքան շատ փուչիկներ է պարունակում նա իր մեջ: Այսպիսի պարազային մարդուն փրկելն անհնարին է,—նա արդեն պատապարտված է տառապալից մահվան:

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր յերեք չի կարելի ճշտորեն խմանալ, թե շունը վարակվել է

ճիճուներով, ավելի լավ է թույլ չտալ, վոր շունը լիզի մեզ,—և նրա հետ գործ ունենալուց հետո՝ ձեռքերը լվանալ և հոգ տանել, վոր նրանցից վոչ մի բան չընկնի կերակրի մեջ:

Շան ամենատարածվելի հիվանդությունը՝ կատաղությունն է կամ ջրվախությունը: Կատաղությամբ կարող են հիվանդանալ վոչ միայն շները, այլ նաև կատուները, ձիերը, կովերը, ճագարները, գայլերն ու մարդը: Կատաղության մանրեն—միկրոբը գեռես չի գտնված, բայց Լուի Պաստերի հանձարեղ ջանքերի և հայտնությունների շնորհիվ, հաջողվեց գտնել հատուկ պատվաստելու մի միջոց՝ մարդկության այդ պատուհասի դեմ:

Ինչպես կենդանին, այնպես ել մարդը կարող են վարակվել արդեն կատաղությամբ բռնված կենդանու՝ ամենից հաճախ շան կծելուց: Կծելուց հետո յերկար ժամանակ՝ 2-3 շաբաթ, յերբեմն և մինչև 2-3 ամիս կատաղությունը յերևան չի դալիս,—հիվանդությունը տաղությունը յերևան չի գտնվում: Այունհետև կենդանին թաղնված չըջանում է գտնվում: Ելսում է աննորմալություն հանկարծ հիվանդանում է, սկսում է աննորմալություն հոլց տալ, ծածկվել և խուսախել տնից, հարձակվել մարդկանց և մյուս կենդանիների վրա և կծել նրանց: Հետո սովորաբար վրա յե հասնում կաթվածը և մահը:

Արդեն կատաղած կենդանին՝ այլևս չի կարող բուժվել, և նրան պետք է սպանել: Կատաղած կենդանու կծելու դեպքում, անհրաժեշտ է ըստ հնարավորության շուտ ձեռնարկել կատաղության դեմ՝ նախապաշտպանական պատվաստելու միջոցին, վորը մեծ մասամբ փրկում է մարդուն. հակառակ պարագային՝ նա մատնված է անխուսափելի մահվան սպառնալիքին:

Շները են լինում մարդկանց համար վտանգավոր և այլ գանաղան վարակիչ հիվանդություններով.—որի-նակ յեղել են դեպքեր, վոր մարդը շներից վարակվել է սիբիրական ախտով: Բացի դրանից շները—ինչպես և կատուները—մարդուն հատուկ վարակիչ հիվանդություններով չհիվանդանալով հանդերձ, կարող են շատ

անգամ վարակման փոխադրողներ հանդիսանալ, ուստի
և նրանց հետ գործ ունենալուց միշտ պետք է զգուշանալ
ու չափից ավելի մոտիկ չչմել:

XI. ԿԱՏՈՒՆ ՅԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կատուն համարյա թե միակ ընտանի կենդանին է,
վորի ծագման մասին պոլություն չունի վոչ մի տարա-
կուսանք, նա ստույգ կերպով պարզարանված է:

Կատվի հայրենիքը Յեգիպտոսն է յեղել: Ասիայում՝
սկզբներում նա հայտնի չէր: Յեվրոպայում կատուն
լույս է ընկել միայն մեր թվականության սկզբում, իսկ
Յեվրոպայի հյուսիսային կողմերում հայտնվել է մինչև
անգամ հազիվ միջին դարերում:

Այնուամենայնիվ կատուն ամենահին ընտանի կեն-
դանիներից մեկն է. նրա ընտանի վիճակի պատկերն ար-
դեն կա յեգիպտական արվեստի հնագույն հուշարձան-
ների վրա, վոր պահպանվել են մեր թվականությունից
4000 տարի առաջ յեղած ժամանակներից:

Ընտանի կատվի նախահայրը յեղել է նուբիական
կատուն, վորը մինև այժմ էլ գտնվում է Նուբիայում և
հյուսիսային Աֆրիկայում: Սա իր հասակով և իր ար-
տաքինով չառ նման է ընտանի կենդանուն, — նրա բուր-
դը գեղեցիկուն է, նման ավազի գույնին: Նա ընտանի
կատվից դանաղանվում է նրանով, վոր ունի սև վտտեր
և ախանջներին փոքրիկ ծոպեր: Վոչ մի կատկածի տեղիք
չպիտի տա այն հանգամանքը, վոր հենց այդ տեսակն են
սովորեցրել յեգիպտացիները և դարձրել ընտանի կա-
տու: Նրանք սովորեցրել են, սակայն, և վայրի կատվի
մի այլ տեսակը — աֆրիկական ճանճային լուսանը (Puma),
բայց, բառ յերևույթին, նա ավելի քիչ պետքա-
կան էր, վորովհետև թռչնաբաղկերում առաջ էր բերում
մեծ ավերումներ: Հավանական է, վոր լուսանի և նու-
բիական կատվի գուգախառնումից առաջացել են նոր
տեսակներ: Թե մեկ և թե մյուս կատուների մարմինները
հաջողել են գտնել Յեգիպտոսի գերեզմանատներում:

Մեր օրերից 4000 տարի առաջ, փարավոնների 12
հարստության ժամանակներում, կատուն արդեն չառ

տարածված եր Յեզիպոսոսում և համարվում եր սուրբ կենդանի: Նա նվիրված եր Բաստ աստվածուհուն, վորը պատկերացվում եր կատվի գլխով: Բաստը—լուսնի, վորդեծնության և պտղաբերության աստվածուհին է, և անկասկած է, վոր կատվի բեղմնավորությունը և գիշերային կյանքի ձևը հատկապես պատճառ դարձան նրան նվիրելու այդ աստվածուհուն:

Բաստ աստվածուհու տաճարը գտնվում է Բուբաստիս քաղաքում և Յեզիպոսի ամենահարգու ու շատ ալյցելուներ դրամիոյ տաճարներից մեկն եր: Այնտեղ տեղի ունեցող տոնակատարություններին մասնակցելու համար շտապում եր աղոթողների մեծ բազմություն՝ ամեն կողմերից: Հուլյն պատմիչ Հերոդոտի ասելով ուխտավորների թիվը հասնում եր յերբեմն 700,000 մարդու: Տոնակատարությունների ժամանակ տեղի էյին ունենում՝ և՛ պարեր, և՛ խրախճանքներ:

Ուխտավորները սրբազան կատվին՝ ընծայաբերում էյին կատուների արձանիկներ, վոր շինված էյին՝ կավից, արծաթից և մինչև անգամ վոսկուց: Վոմանք ընծայում էյին իրենց մեռած սիրելի կատուների զմրած մարմինները, և զարմանալի չէ, վոր Բուբաստիսի ավերակների միջից բացվել է կատուների մարմինների մի մեծ գերեզմանատուն: Հենց այդտեղ ել գտնվել են ամենազանազան դիրքերով նկարված կատուների շատ անդրիններ:

Բուբաստիսի հարևան Հելիոպոլիս քաղաքում յերկրագության գլխավոր առարկան արևի աստված Ռա-ն եր, վորը համարվում եր Բաստ աստվածուհու ամուսինը: Սա ևս պատկերացվում եր կատվի կերպարանքով, այդ այն պատճառով, վոր իբրև թե կատվի աչքերի մեծանալն ու փոքրանալը կախված են ցերեկվա լուսատուի շարժումներից: Այդ գիտողությունը ճիշտ է: Կատվի բիբերն իրոք կեսօրին փոքրանում են և յերեկոյան դեմ լայնանում, իսկ արևը մայր մտնելուց հետո դառնում են շատ խոշոր: Այս հանդամանքը նպաստում է կատվին, վոր նա գիշերը լավ տեսնի:

Թե ինչպիսի հարգանք եր վայելում կատուն Յեզիպոսոսում, —այդ յերևում է այն բանից, վոր մահվան

պատժի յեր յենթարկվում նա՝ ով կսպաներ նրան, ինչպես և սուրբ իբիսին—յեզիպոսական արագիլին: Այս պատիժը գործադրում եր մոլեգնած ամբոխը տեղն ու տեղը—հենց հանցագործության վայրում, հաճախ մինչև անգամ առանց նախնական հարցաքննության: Դրա համար և Յեզիպոսոսում յուրաքանչյուր վոք, յերբ սատկած կատու յեր գտնում, կանգնում եր նրանից քիչ հեռու տարածության վրա, կանչում եր ժողովրդին և բղավում, վոր ինքը կատվի մահվան համար անմեղ է:

Հին հույներն ու հռոմայեցիք անծանոթ էյին դեռևս կատվին, և նրանց տների մկները վոչնչացնում էյին լորտուներն ու աքիսները, վորոնց աշխատում էյին ձեռնասուն դարձնել, սովորեցնել: Աքիսները սակայն այնքան ել անվտանգ չէյին ընտանի թռչունների համար, ուստի և առանձին համակրանք չէյին վայելում: Միայն մեր թվականության 1 դարու վերջին է կատուն հայտնվում հռոմայեցիների մոտ և սկսում է նեղել յերկու ախոյաններին—լորտուին և աքիսին: Հետագա 3-4 դարերի ընթացքում նա հետզհետե տարածվում է: Պատմական այլ թացքում նա հետզհետե տարածվում է: Պատմական այլ թագավորների հիման վրա՝ կատվի հայտնվելը Հունաստանում, առանձնապես Ապուլիայում, տեղի յե ունեցել նույն թվականության 5 դարում: Այն ժամանակվա հունական շատ անոթների վրա՝ կանանց մեծ համակրանքը վայելող կատուն նկարված է իբրև ընտանի կենդանի: Հինգերորդ դարու վերջերին Յեզիպոսի հետ մշտական կապ ունեցող հարավային Իտալիայի Տարենտի և Բեկապ ունեցող հարավային Իտալիայի Տարենտի և Բեկապի դրամների վրա կան խաղացող կատուների պատկերներ:

Առանձնապես արժեքավոր դարձավ կատուն այն ժամանակ, յերբ տեղի ունեցավ արևելքից շարժվող ագգերի մեծ դաղթը՝ այդ ժամանակ եր, վոր առնետների (крыса) անհամար խմբեր հեղեղեցին Յեզիպոսան, ուր մինչ այդ նրանք բնավ հայտնի չէյին: Առնետների մահն այդ նրանք բնավ հայտնի չէյին: Առնետների վերաբերում են սին յեղած առաջին տեղեկությունները վերաբերում են 12-րդ դարին: Ակներև է, վոր այս վտանգավոր կրծողների տարածվելն առիթ տվեց և կատուների ընդարձակ ներքին տարածվելն առիթ տվեց և կատուների ընդարձակ ծավալմանը յեզիպոսական բոլոր յերկրներում:

Ըստ յերևույթին կատուն Արևելքում հայտնի յե յեղել ավելի առաջ: Այսպես մեր թվականության 350 և

400 Թվականների միջև յեղած ժամանակաշրջանին վերաբերող՝ վանդալների շիրիմներից մեկի մեջ գտնված մարդու կմախքի կրծքի վրա յերեացել և կառվի կմախք. այդ հանգամանքն ապացուցանում է, թե ինչպիսի սեր և վայելում այդ կենդանին Յեփրոպայի նոր յեկվորների և նվաճողների կողմից: Կատուն մեծ համակրանք եր վայելում նաև մահմեդականների մոտ: Ինքը մուսուլմանական կրոնի հիմնադիրը—Մահմեդը—վոր ապրում եր 571 թ. մինչև 632 թվականը, կատուների մեծ սիրահար եր, և, ինչպես ավանդությունն է ասում, մի անգամ, յերբ նրա սիրելի կատուն քնած եր նրա գլխոտի թևեի վրա, և ինքը հարկադրված եր հեռանալ, նա կարեց թևքը, վորպեսզի չխանդարի իր սիրելիի բունը:

Միջին դարերում կատուն արդեն տարածված եր ամբողջ Արևմտյան Յեփրոպայում: Կաթոլիկականության ծագման և ինկվիզիցիայի ժամանակներում՝ այդ բնառանի կենդանին հարկադրված յեղավ կրելու շատ ծանր ժամանակաշրջան: Իր գիշերային կյանքի և իր աչքերի լուսավորության պատճառով, կատուն համարվեց դժոխքի վորդի, կախարդների և վհուկների ոչնոյց, պիղծ վորդու ծնունդ:

Այն ժամանակներում բազմաթիվ գտուեր էյին ձեռնարկում «վհուկների» դեմ, վորոնք կոտորվում էյին այն բանում, թե նրանք հարստերության մեջ են պիղծ հողու հետ և կախարդություն են անում: Այս գտուերի ժամանակ հաճախ հանգես էյին բերում նաև կատվին, վորը և «վհուկների» հետ միասին խորույկն եր ձգվում:

«Իվանի որը»տանին Մեց քաղաքում այդ ժամանակներում յաւրաքանչյուր տարի տասնյակներով կատուներ էյին աչրում: Ֆրանգրիայում, Իսլը քաղաքում, գոյություն ուներ ել ավելի դաժան սովորություն: Մեծ պատի յերկրորդ չարաթվա չորեքշաբթի որն այնտեղ կոչվում եր «կատվի չորեքշաբթի»՝ այդ որը կատուներին բարձր աշտարակներից ներքև էյին գլորում: Այդ սովորույթի հիմքն իբրև թե դրել է կոմս Բալդվին Ֆրանգրիային դեռևս 962 թվականին: 1674 թվականից այդ սովորույթը չեւր դործադրվում, բայց նորից սկսվեց կի-

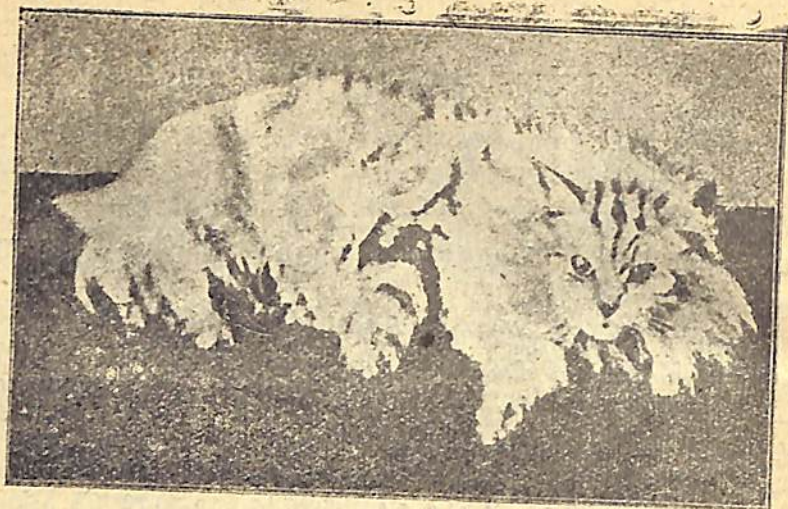
բառվել 1714 թվականին: Ասում են, վոր մինչև անգամ 1868 թ. Իսլրի աշտարակից կատուներ էյին վար ձգում:

Միջին դարերն անցկացնելով, կատուն հաջորդությամբ տարածվեց յեփրոպական բոլոր յերկրները և յեփրոպացիների հետ միասին տարածվելով և ուրիշ մայր յամաքներ, ուր առաջ նրանք դոյություն չունեյին: Ներկայումս կատուն ամբողջ յերկրագնդի վրա հանդիսանում է վորպես մարդու մշտական ուղեկիցը և կանանց հատուկ սիրելին:

Կատուներին, ինչպեց և շներին, մինչև անգամ հատուկ կերպով բազմացնում են սպորտի համար, այսինքն աշխատելով սողաջանել նոր, վորեւ բանով նշանակալից, հատուկ գեղեցիկ տեսակներ: Անգլիայում այդ նպատակի համար կան մինչև անգամ սպորտամեն—սիրողների հատուկ ակումբներ. նրանք առաջ են բերում ագնիվ տեսակներ, կադմակերպում են ցուցահանդեսներ, մրցություններ, պարզեատրում են ամենալավ տեսակն առաջացնողին: Անապատտան կատուների համար կառուցանում են հատուկ սթեաններ, ուր նրանք պատրաստվում ու կերակրվում են: Ժնևում կա մինչև անգամ հատուկ բարեգործական րնկերություն, վորն զբաղվում է քաղաքի անապատտան կատուների կերակրելու գործով:

Շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր առաջ յեկան կատուների այդպիսի սիրողներ,—այն մի քանի դարերի ընթացքում, յերբ կատուն տարածվեց Յեփրոպայում,—բազմացրին մեծ քանակությամբ կատուների տեսակներ, վոր զանազանվում են միմյանցից գլխավորապես պոչով, աչքերի գույնով և այլն:

Կատուների ամենազեղեցիկ տեսակներից մեկն է անգորականը,—նա սպիտակավուն է, յերկար, փափուկ և մետաքսանման մազերով և խիտ թավոտ պոչով (նկ. 12): Այդ կատուները բարձր են զնահատվում սիրողների կողմից, սակայն շատ փափկասեր են ու յերես առած,—նրանք վախենում են ցրտից ու խոնավությունից և հեշտությամբ հիվանդանում են վատ կերակրից:



ՆԿԱՐ 12 ԱՆԳՈՐԱԿԱՆ ԿԱՏՈՒ

Վոչ պակաս գեղեցիկ են պարսկական կատուները, վոր ունեն յերկնագույն խառնուրդով մութ-մոխրագույն մազեր և մթադույն աչքեր: Նրանց մազերը ևս յերկար են և պարանոցի վրա առաջացնում են ոճիքի կամ բաշի նման մի բան:

Մեր՝ ռուսական տեսակների մեջ առանձնապես հռչակված են սիբիրյան կատուները, վոր սովորաբար մոխրագույն են, բայց խիտ մետաքսանման և յերկար բրդով և աղվամազոտ պոչով: Նրանք ավելի դիմացկուն են, քան անգորական կատուները, և նրանցից ել պակաս գեղեցիկ չեն:

Կատվի որինակով կարելի չէ տեսնել, թե ինչպես պատմական ժամանակների ընթացքում կարող ե սովորել և ընտանի կենդանու դրուժյան հասնել վորեւ վայրենի կենդանի, թե ինչպես նա կարող ե տարածվել ամբողջ յերկրագնդի վրա, և ինչպես կարող են մշակել ու ստանալ նրա զանազան տեսակները, յեթե միայն մարդը կամենա զբաղվել նրանց բազմացումով:



Հ. Ա. Խ. Հ. ՊԵՏՅՐԱՏ

«ԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍԵՐԻԱՅԻՑ» ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Գաբրիելյան Ռ.—Միջատակեր բույսեր	20	կ
2. Լեբեդեվ Ի. Կ.—Խնչպես և առաջացել չերկիրը	30	»
3. Գաբրիելյան Ռ.—Ովկիանի թագավորը	15	»
4. Կարինցեվ.—Ելեքորիֆիկացիայի պիոներ Նզիսոնը		
5. Նլաչիչ Յեվ.—Կենդանական և բուսական աշխարհնե- րի փոխհարաբերության մասին	25	»
6. —————.—Հարմանալի զենքեր	35	»
7. Գաբրիելյան Ռ.—Ճազարամուկը, բռնիների լեռնից	25	»
8. —————.—Կենդանի ճրագներ	25	»
9. Նախսեն ՇրիսյոՇ.—Գիշերվա խավարի և սառույցնե- րի մեջ I հատ.	60	»
10. Գաբրիելյան Ռ.—Մողեսների աշխարհում	25	»
11. Նախսեն Շ.—Գիշերվա խավարի և սառույցների մեջ հատ. II	75	»
12. Կարինցեվ.—Դեպի անհայտ հեռուներ	75	»
13. Պիմենովա, Ն. Կ.—Ողապարիկով զեպի Գրենլանդիա	60	»
14. Նեչայեվ Ս. Պ.—Ստորերկրյա ուժերի աշխատանքը	1	լ
16. Ռուբակին Ն. Ս.—Բնության մեծ և անեղ յերևույթ- ները	75	»
17. Շարոնով Վ. Վ.—Մարտ մոլորակը	35	

Դիմել Հայգիրք ակց. ընկ. բոլոր գրախանութ-
ներին յեվ բաժանմունքներին.